

Tarımın Metalaştırılmasında Devletin Rolü: Türkiye Tarımı¹

The Role of the State in the Commodification of Agriculture: Agriculture in Turkey

Burhan ÖZALP*

Özet

Tarımsal üretimin doğaya bağımlı yapısı, sermayenin devir süresini belirsizleştirmekte ve tarımsal üretimi riskli bir alan haline getirmektedir. Sanayi üretimine kıyasla tarımsal üretim, yönetilmesi görece daha zor bir alan olarak görülmektedir. Tarımsal üretimin ve emek süreçlerinin bu belirsiz özelliği nedeniyle kapitalizm, köylü nüfusun tamamını mülksüzleştirmek yerine, onların sermaye ile ilişkilerini güçlendirme eğiliminde olmuştur. Köylüler kapitalist üretim ilişkilerine girdikçe sermayeye ve kapitalist mübadele ilişkilerine daha fazla bağımlı hale gelmekte, bu da onları küçük meta üreticilerine dönüştürerek kapitalist üretimin genel koşullarına tabi kılmaktadır. Tarımsal ürünlerin metalaşması, bunların alınıp satılabileceği pazarların varlığını gerektirir. Ancak piyasanın gelişmesi ve büyümesi zaman alabilir ve bazen yavaş ilerleyebilir. İşte bu noktada devlet müdahalesi devreye girebilir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, Türkiye'de tarımsal üretimin metalaşmasında devletin rolünü ortaya koymaktır. Bu bağlamda, Marksist ekonomi politik perspektifinden yola çıkan bu çalışma, Osmanlı'nın son dönemiyle bağlantılar kurarak, tarihsel olarak Cumhuriyet'in kuruluşunun ilk dönemlerinden günümüze kadar olan döneme odaklanmaktadır. Devletçi politikaların uygulandığı dönemde, büyük ölçekli tarımın yapılmasına önemli katkılar sağlayarak, devlet tarım sektörüne müdahale etmiş, girdi fiyatlarını sübvansé etmiş, tarımsal üretimi destekleyici politikalar izlemiş ve çiftçilere çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Ancak bu dönemde tarımsal arazilerin genişlemesi, traktör ve gübre kullanımının artması gibi somut

104

¹ Bu çalışma 26 Ekim 2023 - 27 Ekim 2023 tarihinde Ankara'da düzenlenmiş olan Kamu Yönetimi Kongresi'nde sunulan ve tam metni yayımlanmayan "Tarımın Metalaştırılmasında Devletin Rolü: Türkiye Tarımı" adlı bildirinin geliştirilmiş halidir.

* Dr. Araştırma Görevlisi, Çukurova Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Adana-Türkiye, burhanzalp@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4431-9358>

Geliş/Submitted: 15.04.2024 | **Kabul/Accepted:** 13.06.2024

Atıf/Cite: Özalp, B (2024). Tarımın Metalaştırılmasında Devletin Rolü: Türkiye Tarımı. *Publicus*, (1). 104-150.

gelişmeler, devletin tarımsal üretimin metalaşması yönündeki çabalarına eklenmiştir. Dolayısıyla tarımsal üretimin metalaşması sürecinde özellikle küçük ölçekli çiftçilik, neoliberal dönemlerde devletin girdi-çıkı piyasasından çekilmesiyle birlikte ciddi maliyet artışlarına ve gelir dalgalanmalarına daha açık hale gelmiştir. Büyük ölçekli çiftçilik ise neoliberal dönemin yarattığı olumsuz etkilerden kendini koruyabilmiştir. Bu çalışma, literatürde devlet eliyle uygulanan tarım politikalarına ilişkin tartışmalara devlet-sermaye ilişkisi perspektifinden katkı sağlamaktadır. Bu çalışma, tarım politikalarının zaman içinde devlet odaklı politikalarından neoliberal politikalara doğru değişmesine rağmen, devletin meta-piyasa ilişkilerinin gelişmesindeki önemli rolünün hala devam ettiğini vurgulamaktadır. Devletçi politikalar kısa vadede tarımı modernleştiriyor ve bu süreçte küçük ölçekli çiftçiliğin modern tarımın standartlarını yakalamasına yardımcı oluyor gibi görünse de aslında devletin hem kısa hem de uzun vadede kapitalist sınıfın çıkarlarına hizmet ettiği görülmektedir. Devletçi ve neoliberal politikaların tarımın metalaşmasındaki rolü birbiriyle çatışmalı gibi algılsa da aslında birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir. Her iki politika da tarımın kapitalist piyasaya entegrasyonuna ve zaman içinde meta-piyasa ilişkilerinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Metalaşma, Piyasa, Devlet, Türkiye

Abstract

The nature-dependent structure of agricultural production makes the turnover period of capital uncertain and agricultural production a risky field. Compared to industrial production, agricultural production is viewed as relatively more challenging to be governed. Due to this uncertain characteristic of agricultural production and labor processes, capitalism, instead of dispossessing the entire peasant population, has tended to strengthen their relations with capital. As peasants enter into capitalist production relations, they more rely on capital and capitalist exchange relations, which transform them into small commodity producers, thus subordinating them to the general conditions of capitalist production. The commodification of agricultural products requires the existence of markets where they can be bought and sold. However, market development and growth can take time and sometimes proceed slowly. This is where state intervention can come into play. Therefore, the aim of this study is to reveal the role of the state in the commodification of agricultural production in Turkey. In this context, drawing on a Marxist political economy perspective, this study historically focuses on from the early periods of the foundation of the Republic to the contemporary times, making connections with the late Ottoman period. During the period of statist policies, the state intervened in the agricultural sector, subsidized input prices, pursued policies to support agricultural production and provided various aids to farmers, substantially contributing to large-scaled

farming. However, concrete developments in this period, such as the expansion of agricultural land and the increase in the use of tractors and fertilizers, added to the state's efforts to the commodification of agricultural production. Therefore, in the process of commodification of agricultural production, especially small-scaled farming has become more vulnerable to serious cost increases and income fluctuations with the withdrawal of the state from the input-output market in the neoliberal times. Large-scaled farming, on the other hand, has been able to protect themselves from the adverse impacts created by the neoliberal period. This study contributes to the debate on state-implemented agricultural policies in the literature from the perspective of the state-capital relationship. This study has highlighted that although the agricultural policies have changed from state-oriented ones to neoliberal ones over time, the significant roles of state in development of commodity-market relations still persists. Although statist policies seem to modernize agriculture in the short term and help small-scaled farming to meet the standards of modern agriculture in this process, it is seen that the state actually serves the interests of the capitalist class in both the short and long term. Although the role of statist and neoliberal policies in the commodification of agriculture are perceived as conflictual, they are rather complementary. Both policies have contributed to the integration of agriculture to capitalist market and strengthening commodity-market relations over time.

Keywords: Agriculture, Commodification, Market, State, Turkey

Giriş

Günümüz tarımında üretici açısından istikrarsız ve tatmin edici olmayan ürün fiyatları, ürün fiyatlarına göre daha yüksek oranda artan girdi fiyatları, azalan tarım alanları, artan tarımsal ithalat ve uluslararası şirketlerin tarımsal girdi-çıktı piyasalarını kontrol edecek şekilde bu piyasalarda önemli derecede yoğunlaşması gibi sorunlar geçmiş dönemlere göre daha sık gündeme gelmektedir. Tarımda yaşanan bu sorunlardan dolayı devletin izlediği neoliberal politikalar ciddi şekilde eleştirilmektedir.

Devlet Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1980'lere kadar tarım piyasalarında ağırlığını hissettirmiştir. Ancak 1980'li yıllarla birlikte neoliberal politikalar aracılığıyla devlet tarım piyasalarındaki ağırlığını azaltmaya başlamış ve tarım piyasalarından geri çekilişini 2000'li yıllarda yoğunlaştırmıştır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye tarımında kapitalizmin gelişmesi ve yayılması sürecinde devlet dönemsel olarak farklı politikaları ön plana çıkarmıştır. Devletin tarımda neden önce devletçi politikalar izlediği ve sonrasında neden bu politikalardan vazgeçerek üst yapısal bir değişikle neoliberal politikalara yöneldiği, günümüz Türkiye tarımındaki sorunların tarihsel dinamiklerinin anlaşılması için tartışılması gereken bir konudur.²

Marx, kapitalizmin tarıma yayılması ile birlikte köylülüğün tamamını mülksüzleştireceği, proleterleştireceği ve böylece tarımsal üretimin de kapitalist işletmelerce yapılmasını sağlayacağı üzerinde durmuştur (Marx, 1976, s. 637). Marx bu mülksüzleştirmenin sadece İngiltere'de klasik bir şekilde gerçekleştiğini belirterek mülksüzleştirme sürecinin tarihinin farklı ülkelerde, farklı yönler aldığını ve farklı evrelerini farklı sıralar izleyerek farklı dönemlerde tamamladığına dikkat çeker (Marx,

² Kapitalizmdeki devlet üzerine yapılan tartışmalar bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Fakat makalede yapılan tartışma ve ortaya konan veriler açısından okuyucu için şunu söylemekte fayda olabilir: Marksist geleneğe göre, devlet, egemen sınıfların ittifakına dayanır, ancak bu ittifak tek bir birleşmiş uzlaşmayı içermez. Devletin politikaları, sürekli olarak tarım, ticaret, sanayi ve finans sermayesi arasındaki sınıf içi mücadelelerde bir yana eğilim gösterir. Bu nedenle, devlet, egemen sınıfların farklı fraksiyonları arasında süregelen mücadelelerin yansıdığı dinamik bir yapı sergiler (Eroğul, 1990; Milor, 2022).

1976, s. 876). Dolayısıyla, tarihsel süreçte kapitalizm köylülüğün tamamını tasfiye etmek yerine onları piyasa ilişkilerine tabi tutarak küçük meta üreticilerine dönüştürmüş ve tarımı metalaştırmıştır (Aydın, 2018, ss. 41-42). Bu durum göz önünde tutulduğunda piyasaların tarımın metalaştırılmasına aracılık ettiği görülmektedir (Jan, 2019, s. 227).

Piyasalar tarımın metalaşmasına aracılık etmekle birlikte, tarımın metalaşması sürecinde sermaye-meta ilişkileri açısından tarım piyasalarının gelişmesi ve büyümesi kendiliğinden olmayabilir; olsa bile hızlı olmayabilir. Böyle bir durumda devlet tarım piyasalarını şekillendirmek ve böylece tarımdaki metalaşmayı hızlandırmak için tarımsal girdi ve çıktı piyasalarında devletçi politikalar izleyerek rol üstlenebilir (Bernstein, 1977, s. 70; Sinha, 2020, s. 258; White, 1993, s. 2).

Tarımın metalaştırılmasında devletin üstlendiği role yönelik gelişmişlik düzeyi farklı da olsa birçok ülkede benzer politika uygulamaları mevcuttur (Chang, 2009, s. 486). Bu politikalar bir yandan tarımı modernleştirmiş diğer yandan tarımsal üretimin ve çiftçi ile ailesinin yeniden üretimini piyasalara bağımlı hale getirmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda tarımın mevcut hali Osmanlı'dan miras kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımdaki meta ve piyasa ilişkilerinin ciddi anlamda 19. yüzyılda gelişmeye başlamasına karşın meta ve piyasa ilişkilerinin gelişkinliğinde imparatorluk sınırları içerisinde bölgesel farklılıklar mevcut olmuştur (Çelik, 2022a, ss. 14-19, 2022b, s. 319; Keyder, 2015, ss. 28-30; Margulies ve Yıldızoğlu, 2013, s. 434). Osmanlı tarımındaki tarımda metalaşma, mülkiyet ve pazar ilişkisinin kapitalist tarzda ortaya çıkışını geciktiren ve dolayısıyla tarımda meta ilişkilerinin bu parçalı yapısını ortaya çıkaran iki faktörden bahsetmek gerekir. Bunlardan biri tarımda Aşar Vergisinin 1925 yılına kadar devam etmesidir. Aşar vergisi, aynı olarak alındığı için tarımsal üretimin artmasını ve buna bağlı olarak piyasaya sunulacak mal miktarı artışını teşvik etmeyen bir yapısı olmuştur. Diğeri ise Osmanlı tarımında köylünün elindeki toprağın devlete ait olmasından dolayı alınıp satılmamasıdır. Osmanlı tarımında toprakta özel mülkiyet ancak 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile gündeme

gelmiş ve bu kanunla toprakta özel mülk kabul edilmiştir³ (Önal, 2009, s. 7). Dolayısıyla, Osmanlı sonrasında Türkiye’de devlet gerek oluşturduğu kamu iktisadi teşebbüsleri ile bizzat piyasada bulunarak gerekse tarımsal girdiler ve çıktılar üzerine izlediği politikalarla tarımda meta-piyasa ilişkilerini geliştirmek, yaygınlaştırmak ve hızlandırmak için uzun süre rol üstlenmiştir (Boratav, 2019, ss. 131-160; Pamuk, 2022, s. 198).

Tarımın metalaştırılmasında devletin üstlendiği rol kapsamında tarım politikaları devletçi-neoliberal şeklinde dönemsel olarak değişse bile bu politikaların temel gayesi tarımda meta-piyasa ilişkilerini artırmak olduğu için devletçi politikalar ile neoliberal politikalar birbirinin karşıtı gibi görünse de aslında birbirinin tamamlayıcısıdır. Ancak literatürde Türkiye tarımında devletin izlediği politikaların değişimini-gelişimini inceleyen çeşitli çalışmalar (Mızırak ve Ceylan, 2023; Demirdöğen ve Olhan, 2017; Özkaya vd., 2010) bu nokta üzerine yoğunlaşmak yerine çoğunlukla tarım politikalarında meydana gelen değişimlerin üst yapısal yönüne odaklanmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, tarımın metalaştırılmasında devletin üstlendiği rolü Türkiye özelinde ortaya koymaktır. Dolayısıyla bu çalışma, tarımda uygulanan politikalar zaman içerisinde devlet odaklı

³ Bu noktayla ilgili olarak Gürel (2015) tarafından dikkat çekilen şu noktayı hatırlatmak önemlidir: “Osmanlı tarımı incelenirken fark edilmesi gereken ilk nokta tamamen yasal çerçeveye, mülkiyet haklarına odaklanan bir bakış açısının sınıfsal farklılaşma dinamiklerini kavrayamayacağıdır. Tapu kaydına rastlamadığı yerlerde sınıfları ve sınıf mücadelesini göremeyen bir yaklaşım, topraktaki mülkiyet hakkını yasal güvenceye kavuşturan 1858 Arazi Kanunnamesi’nin öncesinde tarımsal alanda sınıflar yerine sadece devlet ve –homojen bir topluluk olarak tarif ettiği– köylüleri görmeye eğilimlidir. Oysa toprakta özel mülkiyet hakkının bulunmadığı bir dönem olarak olarak tarif edilen 16. ve 17. Yüzyıllarda büyük toprak sahiplerinin varlığı ile fiilen kontrol ettikleri toprakları mülk edinme konusundaki çabaları biliniyor. Bu dönemde devletin ve mültezimlerin köylülere yükledikleri ağır vergilerin yanı sıra, büyük toprak sahiplerinin “yasal olmayan” yollarla köylülerin kendi başlarına işlediği toprakları kendi mülkleri haline getirme gayretlerine karşı ciddi direniş ve isyanlar da yaşanmıştır. Kısacası, toprakta özel mülkiyete izin veren bir yasal çerçevenin bulunmadığı dönemlerde dahi yerel ve merkezî devlet otoriteleriyle ilişkileri sağlam olan büyük toprak sahipleri, bir yolunu bulup topraklarını sürekli olarak genişletmeyi başarmıştır.”

politikalarından neoliberal politikalara doğru değişiklik gösterse de aslında devletin temel amacının tarımda meta-piyasa ilişkilerini geliştirmek olduğuna dair bir vurgu yaparak literatürdeki devletin uyguladığı tarım politikaları tartışmalarına devlet-sermaye ilişkisini görünür kılmak açısından bir katkıda bulunmaktadır.

Bu çalışma, giriş bölümü de dahil olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Gelecek bölüm çalışmaya dair bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Üçüncü bölüm tarımın metalaştırılmasında devletin izlediği politikalara dair dünyadan ve Türkiye’den örnekler vermektedir. Dördüncü bölüm Türkiye tarımındaki neoliberal politika uygulamalarını ve bunun sonuçlarını tartışmaktadır. Sonuç bölümü ise çalışma genelinde sürdürülen tartışmayı özetlemektedir.

Kavramsal Çerçeve

Bu bölüm kapitalist üretim ilişkileri temelinde şekillenen devletin tarımı metalaştırmada üstlendiği rolün kapitalizmle olan ilişkisini ortaya koymak için birbirleriyle bağlantılı dört alt bölümden oluşmaktadır. Birincisi kapitalizmin tarıma nasıl nüfuz ettiğini tartışmaktadır. İkincisi tarımın metalaştırılmasında piyasanın rolüne dikkat çekmektedir. Üçüncüsü piyasanın geliştirilmesinde devletin üstlendiği role odaklanmaktadır. Dördüncüsü neoliberalizmde devlet ve tarım tartışması üzerinde durmaktadır.

Köylülükten Piyasalara Bağımlı Küçük Meta Üreticiliğine

Kapitalizmin tarıma nüfuz etmesiyle birlikte köylülüğe ne olacağı ve tarımın kim tarafından nasıl yapılacağı bir tartışma konusu olmuştur. Marx, kapitalist üretim tarzının yayılmasıyla köylülerin topraklarından edip ücretli işçilere dönüşerek toplumsal yapının nasıl değiştiğini açıklar ve bu sürecin tarımda kapitalist çiftliklerin yükselişine ve tarımın kapitalist üretim tarzına entegre edilmesine yol açtığını vurgular. Köylülüğün yok oluşu, köylülerin üretim araçlarından koparılması ve mülksüzleştirme süreci ile modern teknolojilerin uygulanmasıyla ilişkilidir, bu da köylülerin geleneksel yaşam biçimlerinin ve üretim yöntemlerinin kaybına ve toplumsal ile ekonomik yapıda büyük değişikliklere neden olur. Kapitalist çiftliklerin tarımı ele geçirmesi, köylülüğün zayıflamasına ve sonunda

yok oluşuna sebep olurken, tarımın da kapitalist ekonominin diğer sektörleri gibi kar odaklı bir faaliyete dönüşmesine yol açar (Marx, 1976, s. 637). Marx, bu dönüşümde köylülüğün yok olacağını ve tarımın artan bir şekilde kapitalist çiftlikler tarafından yapılacağını öngörür. Bununla birlikte Marx bu öngörüsündeki genel eğilimi İngiltere üzerinden yapmış ve sürecin farklı ülkelerde farklı dönemlerde gerçekleşeceğini de altını çizmiştir (Marx, 1976, s. 876). Dolayısıyla kapitalizmde küçük köylülüğün varlığını sürdürmesi bu durumun nedeninin açıklanmasını beraberinde getirmiştir.

Kautsky (1988) kapitalizmin gelişimi içinde köylülüğün tamamen mülksüzleşip proleterleşeceği bir süreç içine girdiğini düşünmekte; ancak bu sürecin homojen ve hızlı olmayacağını da bilincindedir. Dolayısıyla, Kautsky küçük köylülüğün kapitalizmde var olmaya devam etmesini açıklamaya çalışmıştır. Kautsky (1988) köylü tarımının, aile işçiliğine ve kendi kendine yeterlilik ilkesine dayanarak kapitalist piyasa ekonomisinin tam baskısından korunduğunu savunmuş ve tam olarak kapitalist piyasa ekonomisine entegre olmadığı üzerinde durmuştur. Köylülerin kendi gıdalarını üretme yeteneğinin ve düşük sermaye yoğun üretim yöntemleri kullanmalarının, büyük kapitalist tarım işletmeleriyle rekabet etmelerini sağladığını belirtmiştir. Ayrıca, kapitalist tarımın yüksek sermaye yatırımı gereksinmesinin ve kapitalist tarım işletmelerine köylü tarımının sağladığı emek gücünün, köylülüğün tamamen yok olmasını engellediğine dikkat çeker. Kautsky, köylülerin kapitalist gelişim altında düşük ücretlerle uzun saatler çalışarak aşırı sömürüye maruz kaldıklarını ve bu durumun onların rekabetçi kalmasını sağladığını belirtir. Bu faktörlerin, köylü tarımının kapitalist sistem içinde hayatta kalmasına ve devam etmesine imkân tanıdığına vurgu yapar.

Lenin, Marx ve Kautsky'nin düşüncelerine uygun olarak, küçük üreticilerin üretim araçlarını kaybetmeleri, yoksullaşmaları ve ücretli işçiye dönüşmeleri sürecini, meta ekonomisi ve kapitalizmin ilerlemesiyle ilişkilendirerek bu durumu bir tarihsel eğilim olarak tanımlar (Gürel, 2015, ss. 308-309). Bununla birlikte, Lenin (1974, s. 354) de kapitalizmde küçük köylülüğün varlığını devam ettirdiğini gözden

kaçırmaz. Ancak bunu Chayanov'un (1966) öne sürdüğü gibi köylü üretim tarzının üstünlüğü olarak değil küçük köylülüğün esas olarak kapitalist üretimin bir parçası haline gelmesi olarak ele alır.

Chayanov (1966) tarafından sunulan bir diğer perspektif, köylülerin kapitalizmde varlıklarını devam ettirmesini onların kapitalizme direnişi olarak ele almasıdır. Chayanov'a göre, köylülük kendine özgü bir ekonomik yapıya sahiptir ve bu yüzden köy ekonomisini feodalizm veya kapitalizm gibi bağımsız bir üretim biçimi olarak kabul etmiştir. Bu çerçevede analizlerinde aile birimini (aile işletmesi, ekonomisi, emeği) ön planda tutmuştur. Chayanov'un savunduğu temel görüş, aile işletmelerinin yüksek kâr oranlarına ulaşmaktan ziyade kendilerini yeniden üreten bir gelir düzeyine razı olmalarıdır; bu da aile içi emeğin daha fazla sömürülmesine (daha fazla çalışma veya daha az tüketim) yol açmıştır. Bu "rekabetçi avantajı" köylülerin var olmaya devam etmelerini açıklamak için kullanmıştır (Aydın, 2018, ss. 56-62; Bernstein, 2009, ss. 59-60; Mann ve Dickinson, 1978, s. 469).⁴

Tarımın politik ekonomisi literatüründe konuya dair Marx ve Kautsky'ye dayalı görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşler tarımsal üretimin kendine has özellikleriyle ilişkilidir. Tarımsal üretim doğaya bağlıdır ve bundan dolayı da tarımda risk ve belirsizlikler çoktur (İnan, 2006, s. 13). Marx (1978) üretim ve çalışma süresi arasındaki farkın tarımda daha belirgin olduğunu belirtmekte; Mann ve Dickinson (1978) da bunun sermaye devir hızında kısıtlamalara yol açtığını savunmaktadır. Bernstein (2001, ss. 27-28) tarımsal üretimin bu yapısına dikkat çekerek, sanayiden farklı olarak tarımın belirlenemez ve kontrol edilemez olduğunu ve bu durumun da tarımsal üretimi riskli hale getirdiğini vurgulamaktadır. Küçük köylülük de tarımsal üretimin bu risk ve belirsizliklerini üstlenmesi nedeniyle kapitalizm açısından tercih edilebilir bir durum haline gelmektedir.

⁴ Mann ve Dickinson (1978, s. 470) Chayanov'un, aile emeği üzerine kurulu işletmelerin ekonomik etkinliklerini, bu işletmelerin tamamen entegre oldukları sosyal ve ekonomik ilişkilerden ayrı bir şekilde incelediği için eleştirmişlerdir. Chayanov (1966, s. 262), kapitalizmin tarıma girmesine rağmen, kapitalist tarım pratiklerine değil, aile işletmelerine odaklanmıştır. Bu hususta Bernstein (2009, ss. 59-60) tarafından yapılan gözlemler de benzerdir.

Tarımsal üretimin diğer bir özelliği de kesikli ve mevsimsel olmasıdır (İnan, 2006, s. 16). Bu durum da tarımsal üretimde belirli dönemlerde çalışacak işçiyi zorunlu hale getirir. Bu özellikten dolayı, Kautsky (1988) köylülüğün mülksüzleştirilmesi ve tarımdan koparılmasının kırsal alanlardaki büyük tarım işletmeleri için işgücü açığı yarattığını vurgulamaktadır. Çünkü bu işletmelerin işçi ihtiyacını temin etmedeki ilk tercih yeri kırsaldaki köylülüktür. Buna ek olarak, Mann ve Dickinson (1978) tarımsal üretimin mevsimselliğinin kapitalist çiftçileri işçi bulmak için daha yüksek ücretler ödemeye zorladığını vurgulamaktadır. Bu nedenlerden dolayı, Kautsky (1988, ss. 165-166) de büyük tarımsal işletmelerin ihtiyaç duyduğu işgücü arzını garanti altına almak için yasalar çıkarıldığını ve bunun da tarım işçilerini kırsal alanlarda toprağa bağladığını belirtmektedir. Böylece kırsal kesimdeki işçiler hem piyasalar için üretim yapan küçük meta üreticileri hem de kapitalist çiftliklerde çalışan işçiler olarak yaşamlarını sürdürmektedirler (Bernstein, 2001, s. 28; Chayanov, 1966, s. 262; Alavi & Shanin, 1988, s. xxxiii; Gürel, 2015, s. 308). Dolayısıyla, kapitalizmde köylülerin kapitalist üretim ilişkilerine dayalı pazarlar aracılığıyla mübadele ilişkilerine dahil edilmesi, köylüleri kapitalist üretimin örgütlenmesinin genel koşullarına tabi olacak şekilde küçük meta üreticisine dönüştürür (Özuğurlu, 2011, s. 99; Önal, 2017, s. 733). Bunun sonucunda köylüler tarımsal üretimin ve ailesinin yeniden üretimi için piyasalara bağımlı hale gelir.⁵

Günümüzde ise tarım –içinde küçük üreticileri de barındıracak şekilde- kapitalist ilişkiler temelinde piyasalara yönelik yapılmaktadır. Bu

⁵ Küçük köylülüğün tamamının tasfiye olmadan piyasalara bağımlı şekilde varlıklarını devam ettirmesi Türkiye’de Boratav-Erdost tartışmasını ortaya çıkarmıştır. Boratav ve Erdost’un kapitalist üretim ilişkilerinin tarım sektöründeki etkilerine yaklaşımlarındaki ve küçük köylülüğün kapitalist sistemle nasıl etkileşimde bulunduğu konusundaki farklılıklar bu tartışmanın belirleyicisi olmuştur. Boratav (2004) Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm kitabında küçük köylülerin kapitalist sistemle uyumlu bir şekilde bütünleşebileceğini öne sürerken; Erdost (1988) Tarım ve Kapitalizm kitabında tarımda kapitalist ilişkilerin küçük köylüleri yoksullaştırdığını ve mülksüzleştirdiğini savunur. Dolayısıyla Erdost analizinde Marx’ın kapitalizmin köylüleri mülksüzleştirme konusundaki tarihsel eğilimi ön planı çıkarır. Özellikle neoliberal dönemde mülksüzleşmenin hızlanması bu tarihsel eğilim açısından dikkat çekicidir.

nedenle, tarımda kapitalizmin nasıl işlediği incelenirken, öncelik kapitalizmin köylülüğü tasfiye edip etmediği değil sermayenin tarımı ve üreticileri nasıl ve hangi yöntemlerle kontrol altına aldığıdır; proleterleşmiş ücretli işçi sayısı ise ikincil bir öneme sahiptir (Aydın, 2018, ss. 17-18).

Tarımın piyasalara yönelik yapılması tarımı metalaştırmıştır. Diyalektik olarak piyasalar tarımın metalaştırılmasında kritik bir rol üstlenmiştir. Gelecek bölümde bu konu üzerinde durulmuştur.

Tarımın Metalaştırılmasında Piyasanın Rolü

Marx “Kapital” adlı ünlü eserine “meta” kavramıyla başlar. Bu kavramın önemini belirtmek için de bölümün başlangıcında şöyle der (Marx, 2011, s. 49): “Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, ‘muazzam bir meta yığını’ olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, metanın analiziyle başlıyor.”

Marx yine “Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı” adlı kitabına “meta” kavramı ile başlar ve girişte şöyle der (Marx, 2005, s. 43): “İlk bakışta, burjuva serveti, muazzam bir metalar birikimi gibi ve meta da, tek başına ele alındığında, bu servetin basit bir biçimi gibi görünür. Ama her meta kullanım-değeri ve değişim-değeri olmak üzere, iki yönüyle görünür.”

Marx’ın bu iki kitaba başlarken kurduğu cümlelere bakıldığında kapitalizmde zenginlik-servet ile meta yığını-birikimi arasında bir ilişki kurduğu görülmektedir. Bu ilişkiyi kurma nedeni ise meta üretimiyle ortaya çıkan artı değere sermaye sınıfı tarafından el konulmasıdır. Bu nedenle bir ürünün sadece fayda sağlaması yetmez aynı zamanda o üründeki artı değere el koymak için değişim ilişkilerine tabi tutularak metalaşması gerekir. Dolayısıyla, üretimin ve toplumsal yeniden üretimin bileşenlerinin piyasa için üretildiği, piyasadan elde edildiği ve piyasa mübadelesinin disiplinlerine ve zorlamalarına tabi tutulduğu süreç metalaşma olarak bilinir (Bernstein, 2010, s. 102).

Piyasa değişim ilişkilerinin gerçekleştiği yerdir. Böylece piyasa aracılığıyla artı değere el konulur. Buna bağlı olarak tarımdaki artı değere el koymak için tarımın metalaşması yani piyasaya bağlı hale

gelmesi gerekir. Bu bağlamda Jan (2019, s. 226), "yeniden üretimin metalaşması, piyasa ilişkilerinin yaygınlaşması ve piyasaların oynadığı rolün tarımsal kapitalizmin temelinde yer aldığına" işaret etmektedir.

Piyasaların tarımın metalaşmasını sağlamak için ortaya çıkmış olması yeterli olmaz; daha fazla metalaşma için piyasaların gelişmesi gerekir. Piyasaların gelişimi ise her zaman kendi başına olmayabilir, böyle durumda devlet rol üstlenir. Gelecek bölümde bu konu tartışılmıştır.

Tarım Piyasalarının Geliştirilmesinde Devletin Rolü

Tarımın metalaştırılması sürecinde devletin üstlendiği rolü iki şekilde değerlendirmekte fayda vardır. Özellikle devlet odaklı politikalar döneminde, devlet destekleme alımlarıyla fiyat desteği vererek ve böylece piyasada daha yüksek bir fiyatın oluşmasını sağlayarak (ürünü tüccar alsa bile devletin alıcı olarak piyasada varlığı tüccarın fiyatı aşağıya çekme gücünü sınırlar) çiftçilerin ürün fazlasını piyasada satmasını teşvikler. Bununla birlikte piyasada daha fazla ürün satma isteği verimliliğin artırılmasını da beraberinde getirir. Bunun için de işletme içinden karşılanan hayvan gübresi, yerel tohumlar, doğal ve mekanik mücadele yöntemleri, hayvan çeki gücü yerine işletme dışından bir meta olarak satın alınacak kimyasal gübre, yüksek verimli tohumlar, kimyasal ilaç, makine-aletlerin kullanılması gerekir (modernleştirme). Devlet bunun bedelsiz ya da daha düşük fiyattan yaygınlaşması için tohum üretme, gübre fabrikası kurma, ilaç kullanımında fatura desteği sağlama, ortak makine-alet kullanım parkları oluşturma gibi uygulamalara başvurur. Dolayısıyla tarımın metalaştırılmasını incelerken sadece çıktı piyasasını değil aynı zamanda girdi piyasasındaki gelişmeleri de dikkate almak gerekir.

Tarımın metalaştırılmasında devlet odaklı politikaların devreye girişinde tarımsal piyasaların gelişkinlik düzeyi önemlidir. Tarımsal ürünlerin metalaştırılması, alım satımının yapılabileceği piyasaların oluşmasını gerektirir. Bu noktada, piyasaların gelişmesi ve büyümesi kaçınılmaz bir adımdır. Ancak, piyasa gelişimi ve büyümesi zaman alabilir ve bazen yavaş ilerleyebilir.⁶ Bu aşamada devlet müdahalesi devreye girebilir. Devlet, çeşitli politika araçları kullanarak tarım

⁶ İlgili piyasanın gelişimi için özel sermaye yetersiz ya da yatırım için isteksiz olabilir.

piyasalarını düzenleyebilir ve şekillendirebilir. Bu süreçte, tarım ürünlerinin metalaştırılması, piyasa ekonomisinin temel bir özelliği haline gelir ve bu da tarım sektöründe ekonomik büyümeyi teşvik edebilir (Bernstein, 1977, s. 70 ; Sinha, 2020, s. 258; White, 1993, s. 2).

Kapitalizmin tarıma nüfuz etmesinin temel göstergesi tarımı piyasa ilişkilerine bağımlı kılmasıdır. Bu yüzden kapitalizmde tarımsal üretim genel olarak girdi piyasalarından tohum, gübre, ilaç, makine, alet-ekipman gibi girdilerin satın alınması; bu girdilerin tarımsal üretimde kullanılması; elde edilen tarımsal ürünlerin meta olarak çıktı piyasalarında satılması şeklinde yapılır. Tarımda metalaşma ve daha fazla metalaşma için çiftçilerin bu piyasalarla ilişki kurması ve kurulan bu ilişkinin derinleşip yaygınlaşması gerekir. Ancak piyasalarla kurulan ilişkinin derinleşip yaygınlaşması özellikle küçük çiftçiler arasında hızlı olmayabilir. Çünkü daha fazla meta üretimini sağlayacak modern girdilerin satın alınması küçük çiftçiler açısından kısa vadede gerçekleşmeyebilir. Bu durum girdi piyasalarından bu modern girdilerin satın alınmasına, bu girdilerin üretimde kullanımıyla elde edilecek olan daha fazla tarımsal meta miktarına ve daha fazla metanın çıktı piyasalarında satılmasına engel olur. Sonuç olarak piyasalar gelişip büyüyemez ya da bu gelişme-büyüme hızlı olmaz. Bu nedenle tarımda meta-piyasa ilişkilerini artırmak için devlet modern girdilerin kullanımını yaygınlaştırmaya, alt yapı yatırımları yapmaya, sulama olanaklarını artırmaya, modern girdilerle üretilen tarımsal ürünleri satın alacak kamu kurumları oluşturmaya yönelik politikalar geliştirerek rol üstlenir (Bernstein, 1977; Oya, 2010, ss. 8-10).

Tüm bu nedenlerden dolayı bilhassa İkinci Dünya Savaşı sonrasında - refah devleti, kalkınmacı devlet, keynesyen uzlaşma gibi adlarla anılan dönemde- devlet tarımda meta-piyasa ilişkilerini geliştirmek için ciddi rol üstlenmiştir. Devletin dünya genelinde kabul gören şekilde böyle politikalar geliştirmesinin arkasında aynı zamanda dünyadaki verili durumun da etkisi vardır.⁷ Devlet odaklı politikalar neoliberalizmde son bulmuştur.

⁷ İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle dünya, kapitalist-emperyalist ve sosyalist bloklar arasında bölünmüştür. Bu iki blok arasındaki ideolojik ve ekonomik rekabet, Sovyetler Birliği'nin yükselmesi ve sosyalist bloğun genişlemesiyle artmıştır.

Neoliberalizmde Devlet ve Tarım

Neoliberalizm, devletin kamu iktisadi teşebbüsleri-kuruluşları ile piyasada yer aldığı, ürettiği politikalarla piyasalara şekil verdiği ve bundan dolayı da Refah Devleti, Kalkıncı Devlet, Keynesyen uzlaşma gibi adlarla anılan ve kapitalizmin sosyalizme taviz vermek zorunda kaldığı dönemi sona erdirmiştir (Campbell, 2005, s. 307; Harvey, 2005, ss. 10-15; Somel, 2016, ss. 219-220). Neoliberalizmin temelini oluşturan ve çoğu zaman açıkça ifade edilmeyen bir ilke, sermayenin çıkarlarına hizmet etme gerekliliğidir. Bu temel ilkenin daha detaylı bir incelemesini yaparken, neoliberalizmin toplumları ve devletleri ikna etmek için iki temel argümanı kullandığı görülmektedir. İlk olarak, neoliberalizm, insan refahını artırmanın en etkili yolunun, güçlü özel mülkiyet haklarına, serbest piyasalara ve serbest ticarete dayalı bir kurumsal çerçeve içinde bireysel girişimcilik yeteneklerini ve özgürlükleri serbest bırakmak olduğunu savunur. Bu yaklaşım, piyasa güçlerinin serbest bir şekilde işlemesini teşvik ederek ekonomik büyümeyi ve refahı artırma amacını güder. İkinci olarak, neoliberalizm, devletin rolünün bu uygulamalara uygun bir kurumsal çerçeve oluşturmak ve daha sonra bu çerçeveyi korumak olduğunu savunur. Yani, devletin temel görevi, piyasa kurallarını uygulamak ve sermayenin çıkarlarını korumaktır (Harvey, 2005, s. 2).

Kalkıncı dönem ve öncesinde tarımda devletin meta-piyasa ilişkilerini geliştirmek ve yaygınlaştırmak için piyasalarda yer alarak ve piyasaları şekillendirerek üstlendiği rol neoliberalizmde sona erer. Çünkü artık çiftçiler piyasalarla ciddi bağlar kurmuş ve tarımsal üretim piyasalara bağımlı hale gelmiş; devletin amaçlanan bu süreç için verdiği desteklere ve koruma politikalarına gerek kalmamıştır. Neoliberalizmde devlet kullandığı politika araçları ile çiftçileri

Kapitalizmin küresel yayılma eğilimi, sosyalist bloğun varlığıyla sınırlanmıştır. Bu dönem, devlet müdahalesini savunan Keynesyen ekonomi politikalarının uygulandığı "Keynesyen Uzlaşma" olarak adlandırılmıştır. John Maynard Keynes'in teorileri, savaş sonrası ekonomide hâkim olmuş ve 1970'lerin sonlarına kadar sürmüştür. Bu dönemde, gelir eşitsizliğini azaltıcı politikalar benimsenmiş, örneğin ABD'de en zengin %1'in savaş öncesi %16 olan gelir payı savaş sonrası %8'in altına düşmüştür. Ancak, neoliberalizm bu döneme son vermiştir (Campbell, 2005, s. 307; Harvey, 2005, ss. 10-15; Somel, 2016, ss.219-220).

piyasalardaki değişim, sömürü ve güç ilişkilerine karşı genel olarak savunmasız ve korunmasız bırakır (Keyder ve Yenal, 2013, s. 34).

Tarımın Metalaştırılmasında Devletçi Politikalar

Farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkelerin tarımsal anlamda kendilerine özgü sorunları olmasına rağmen, tarihsel olarak ekonomik kalkınmanın erken aşamalarında bulunan pek çok ülke, benzer tarım politikası zorluklarıyla karşılaşmıştır. Bu nedenle, merkezi kapitalist ülkelerin tarihsel olarak tarım sektöründe karşılaştığı durumlar, çevre ülkeler için daha sonraları da uzun bir süre boyunca devam etmiştir. Örneğin tarımın toplam istihdamdaki payı Fransa'da 1861 yılında %53 iken 2021 yılında %2,4 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca Almanya'da bu paylar 1907 yılında %35, 2021 yılında %1,2 olmuştur. Buna karşılık ilgili paylar Bangladeş'de 1991 yılında %66,40, 2017 yılında %41 iken Endonezya'da 1976 yılında %66, 2022 yılında %29,30 olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'nin payları ise 1923 yılında %90, 2022 yılında %15,65 olmuştur (Chang, 2009; FAOSTAT, 2023a; TÜİK 2014, 2023a). Tarihsel farklılığa rağmen bu ülkeler arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Dolayısıyla merkez kapitalist ülkelerin tarımda meta-piyasa ilişkilerini yaygınlaştırmak için kullandıkları politika araçlarının sonrasında dünya piyasasına eklenen ve eklenmek isteyen çevre ülkelerde ortaya çıkması bir rastlantı değildir.

Türkiye Cumhuriyeti öncesinde 19. yüzyıl Osmanlı tarımında Ege ve Çukurova gibi bölgelerde, dış pazar koşullarına duyarlı, ülkenin iç ekonomik dinamiklerinden bağımsız, dış pazara yönelik üretim dikkat çekerken geriye kalan geniş bir coğrafyada kendi kendine yeten bir geçim ekonomisi hakimdir (Kurmuş, 2008, ss. 113-114; Pamuk, 2022, s. 134; Toprak, 1988, s. 20). Osmanlı Devleti'nde özellikle 19. yüzyılda tarıma kapitalist ilişkilerin girmeye başlamasıyla Osmanlı Devleti tarımda meta ilişkilerini geliştirecek politika uygulamalarına başvurmuştur. Örneğin 19. yüzyılın sonuna doğru Çukurova'nın dünya ekonomisine pamuk üzerinden entegre olma sürecinde Osmanlı Devleti

pamuk üretimini ve ticaretini, dolayısıyla metaşlamayı artıran, kaliteli pamuk dağıtımı, kredi verilmesi, makine ithalatında vergi kolaylığı sağlanması, Adana-Mersin demiryolunun yapımını üstlenenlere imtiyazlar verilmesi gibi uygulamaları devreye sokmuştur (Güran, 2014, ss. 57-59; Varlık, 1977, ss. 27-47). Osmanlı'nın desteklerde tarımda kapitalist ilişkilerin belirginleşmeye başladığı yerlere öncelik verdiğini söylemek mümkündür. Buna Çukurova Bölgesi örnekken yine pamuk tarımının önemli olduğu Ege Bölgesi⁸ ayrı bir örnektir. Osmanlı'nın bu bölgelere ayrı ilgi göstermesinde tarımda kapitalist ilişkilerin ve tarımsal ticaretin gelişmesiyle elde ettiği verginin artmaya başlamış olması belirleyici olmuştur (Gürel, 2015, ss. 313-317; Kurmuş, 2008, ss. 113-114). Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'ndeki tarımdaki meta ilişkilerinin 19. yüzyılda belirgin hale gelmesine karşın ancak imparatorluğun geneline yayılmayan yapısını Türkiye Cumhuriyeti miras almıştır (Çelik, 2022a, ss. 14-19, 2022b, s. 319; Keyder, 2015, ss. 28-30; Margulies ve Yıldızoğlu, 2013, s. 434). Tarımdaki metalaşmayı artırmak için Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde ve İkinci Dünya Savaşı boyunca devlet tarım politikalarını sıkı bir müdahaleci yaklaşımla şekillendirmiştir. Bu dönemdeki politika tercihlerinde, ülkenin kurtuluş savaşının izleri, 1929 Buhranı, İkinci Dünya Savaşı'nın etkisi, nüfus yapısı ve ekonominin büyük ölçüde küçük köylülüğe dayalı olması gibi faktörler belirleyici olmuştur (Tekeli ve İlkin, 1988, ss. 37-38; Toprak, 1988, ss. 34-35).

Dünyadaki ekonomik-siyasi durumdan ve ülke tarımının sosyo-ekonomik yapısından dolayı Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde tarımsal gelişmeyi hızlandırmak için iki strateji öngörülmüştür: İlki, tarımda teknolojiyi yaygınlaştıracak araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin devlet eliyle yürütülmesidir. İkincisi ise, büyük çiftçilerin sermaye yatırımı

⁸ 1863 yılı Nisan ayında Osmanlı 295 ton pamuk tohumunu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dağıtmıştır. Dikkat çekici olan ise aynı yılın Mayıs ayında İzmir'de dağıtılan bedava tohum miktarının 142 ton olmasıdır. Bu tohumlar yerli değil dünya piyasalarının talep ettiği Amerikan çeşididir. Bu çeşidi yaygınlaştırmak için ilgili şirketler Osmanlı'yı teşvik etmiştir (Kurmuş, 2008, s. 130).

yaparak yeni teknolojileri getirmesi ve küçük çiftçilerin de bundan etkilenererek modern tarıma geçmesidir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, küçük üreticiliğin yaygın olması ve bunların yatırım yapma konusundaki sermaye yetersizliği, tarımın gelişmesini zorlaştıran temel etkenler olmuştur. Küçük üreticiler, üretimlerini büyük pazarlara açmakta zorlanmış, dünya genelinde düşük seyreden tarımsal fiyatlar ülke içine de aynı şekilde yansımıştır. Bununla birlikte, büyük çiftçiler sermaye yatırımı yapma eğilimi taşımamış ve ortaklığı yeğlemişlerdir. Yeterli emek bulamadıkları için ekilen alanlar, toplam çiftlik alanının küçük bir bölümünü oluşturmuştur. Bu durum, devletin tarımsal gelişmeyi desteklemede aktif rol almasını zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla, tarımsal teknolojilerin ülkeye girişini sağlamak ve tarımı modernize etmek amacıyla devlet öncülüğünde politikalar benimsenmiştir (Tekeli ve İlkin, 1988, s. 89).

Cumhuriyet'in ilk dönemlerine dair şu noktayı belirtmek gerekir. Cumhuriyet öncesinde Osmanlı'nın son dönemine doğru Meclis yapısında toprak sahibi mebusların önemli bir ağırlığı vardır (Çelik ve Çakır Kantarcıoğlu, 2023, s. 237). Dolayısıyla Cumhuriyet Osmanlı'dan sadece meta ilişkileri açısından parçalı bir tarımsal yapıyı değil aynı zamanda buna bağlı olarak tarımdaki sınıfsal durumu da miras almıştır. Cumhuriyet dönemi Meclisi'nde de toprakla-tarımla bağlı milletvekillerinin ağırlığı olmuştur.⁹ I. TBMM'de seçilen 436 milletvekilinin 60'ı çiftçi, 52'si tüccar ve 22'si hem çiftçi hem de tüccar olduğu görülmektedir. Bu durumda, toplamda 134 milletvekilinin

⁹ Bu konuda Gürel (2015) tarafından verilen örnekler durumu somutlaştırmaktadır: "Savaş sırasında gayrimüslimlerden kalan topraklara el koyarak elindeki araziyi 3.000 dönümden 12.000 dönüme çıkaran Damar Arıkoğlu, 1920-43 arasında kesintisiz olarak Adana milletvekili olmuştur. Bölgenin önde gelen bir diğer toprak ağası olan Cavit Oral da tek parti döneminde Adana ve Niğde'den milletvekilliğine tayin edilmiştir. Cemal Hüsnü Taray, Hilmi Uran ve Ali Saip Ursavaş da milletvekilliğine tayin edilen Çukurovalı toprak sahipleri arasında sayılabilir." Bununla birlikte Adanalı toprak ağası Cavit Oral 1945 Toprak Kanunu sonrası Tarım Bakanı yapılarak hakim sınıflara çıkarlarının sarsılmayacağına dair güvence verilmiştir (Gürel, 2015).

toprak sahipliği ile doğrudan veya dolaylı bir ilişkiye sahip olması dikkat çekicidir. Benzer şekilde, II. TBMM'de seçilen 333 milletvekilinin 50'si çiftçi, 48'i tüccar ve 22'si hem çiftçi hem de tüccar olması Meclis'te toprak sahipleri ve ticaretle uğraşan bireylerin önemli bir temsil gücüne sahip olduğunu göstermektedir (Çakır Kantarcıoğlu, 2022, s. 449). İlerleyen dönemlerin bu konudaki en simgesel örneği büyük toprak sahibi Adnan Menderes ve onun partisi Demokrat Parti'dir (Eroğul, 2014; Gürel, 2015). Tarımsal politikaların belirlenmesinde bu kesimlerin de kendi sınıf çıkarlarına uygun tercihleri şüphesiz ki etkili olmuştur. 1945 Toprak Kanunu'na Meclis'te gösterilen muhalefet ve Demokrat Parti'nin Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun büyük toprakların dağıtılmasını öngören maddesini işletmemesi,¹⁰ 1950'lerdeki traktörleşme sürecinde traktörlerin önemli bir bölümünün Ziraat Bankasının sağladığı kredilerden yararlanan büyük ve orta ölçekli çiftçilerce satın alınması ilk elden verilebilecek ilk örneklerdir (Aruoba, 1988, s. 206; Eroğul, 2014, s. 141; Pamuk, 2022, s. 228). Dolayısıyla devletin tarımda metalaştırmayı artırmak için izlediği reform ve destekleme uygulamalarında öncelikle büyük çiftçilerin çıkarlarını gözettiğini söylemek mümkün.

1960'lı yılların başlangıcıyla birlikte, Türkiye Planlı Kalkınma Dönemi'ne geçiş yapmıştır. Tarım politikaları, Beş Yıllık Kalkınma Planlarına göre belirlenmeye başlanmıştır. Bu dönemde Türkiye, ekonomik büyümeyi teşvik etmek için ithal ikameci politikaları benimsemiştir. Devlet, tarımsal girdilerin maliyetini düşürme amacıyla kamu kuruluşları aracılığıyla önemli bir rol oynamıştır (Boratav, 2019, s. 134; Demirdöğen ve Olhan, 2017, s. 7). Özellikle yerli kimyasal gübre üretimi ve tüketimi teşvik edilmiştir. Modern girdilerin benimsenmesini sağlayan

¹⁰ 1947-1950 yılları arasında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu kapsamında 1,5 milyon dönümlük arazi, 33 bin köylü ailesine dağıtılmışken, 1950-1960 yılları arasında Demokrat Parti iktidarında 16,5 milyon dönümlük arazi, 312 bin köylü ailesine verilmiştir. Buradaki kritik nokta ise uygulamanın var olan topraktaki mülkiyet sistemine neredeyse hiç dokunmamasıdır (Gürel, 2015, ss. 322-323).

destekleme politikalarından daha büyük araziye sahip olanlar yine daha fazla yararlanmıştır. Örneğin 1970'lerde buğday üreticilerinin destekleme politikasından yararlanma oranlarına bakıldığında küçük ölçekli üreticilerin büyük ölçekli üreticilere göre dezavantajlı konumda olduğu açıkça görülmektedir (Çizelge 1).

Çizelge 1: 1970'lerde Buğday Üreticilerinin Destekleme Politikasından Yararlanma Durumu

İşletme Büyüklüğü (Dönüm)	İşletme %	Destekleme Politikasından Yararlananlar (%)
1-10	20,2	kayıpta
11-25	38,7	kayıpta
26-50	17,5	9,8
51-75	8,2	10,9
76-100	5,2	11,8
100-200	7,1	30,4
200+	3,1	37,1

Kaynak: Köymen, 2008, s.144

Ancak, 1980 yılında 24 Ocak Kararları, 1980 askeri darbesi ve 1994 yılında alınan 5 Ocak Kararları gibi önemli dönemeçlere rağmen, Türkiye Devleti 1960'lardan 2000'li yıllara kadar Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT) aracılığıyla tarımsal girdi ve ürün piyasalarını bir şekilde yönlendirmeye çalışmıştır (Boratav, 2019; Demirdöğen ve Olhan, 2017; Kazgan, 1999; Köymen, 2007; Önal, 2010; Özdemir, 1989; Özel, 2011; Pamuk, 1999; Yavuz, 2000). 2000'li yıllar, Türkiye'de neoliberal politikaların sert bir şekilde uygulandığı bir dönemi işaret etmektedir. Bu dönemde tarım politikalarındaki serbestleşme hız kazanmıştır. Bu hızlanmada, Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması taahhütleri, Avrupa Birliği (AB) Ortak Tarım Politikasına uyum çalışmaları, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB) ile yapılan anlaşmalar, çok uluslu şirketlerle hükümetler arasındaki ilişkiler etkili olmuştur (Özalp ve Ören, 2019, s. 4123).

Tarım alanında neoliberal politikalar çiftçileri piyasalardaki olumsuz gelişmelere karşı savunmasız bırakacak olan devletin girdi ve ürün piyasalarından çekilmesini, tarım kredisi piyasasında özel bankaların da ön plana çıkmasını beraberinde getirmiştir (Keyder ve Yenil, 2013, s. 34). Türkiye'de tarım kredi sistemi uzun yıllar boyunca T.C. Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri aracılığıyla sürdürülmüştür. 2000'li yıllarla birlikte yaşanan neoliberal dönüşümle özel bankalar da tarım sektörüne ciddi şekilde yönelmişlerdir. 2018 yılı itibariyle, özel bankaların tarım kredilerindeki payı %30'a yaklaşmıştır. Bu da finans sermayesinin tarımda güçlenmeye başladığına dair önemli bir işarettir (Topuzoğlu, 2019, s. 3). Finans sermayesinin tarım sektöründe güçlenmesinin arka planında Denizbank'ın Tarihbank'ı 2002 yılında satın alması vardır.¹¹ Denizbank'ın çiftçilere verdiği kredide Ziraat Bankası'na göre daha kolay bir bürokratik süreç izlemesi özellikle Ziraat Bankası'ndan kredi temin etmede zorlanan küçük çiftçileri Denizbank'a yöneltmiştir. Denizbank'ın tarımsal kredinin kârlı olabileceğini göstermesi diğer özel bankaların ilgilerini tarıma çevirmesini sağlamıştır¹² (Topuzoğlu, 2019, ss. 108-110).

¹¹ 24 Eylül 1913'te, incir üreticilerinin finansal sorunlarını çözmek için Milli Aydın Bankası T.A.Ş. (TARİŞBANK) kurulmuştur. Uzmanlaşmış bir banka olarak, 2000'li yıllara kadar faaliyet göstermiştir. 1998'de sermayesi 3 trilyon TL iken, sermaye artırımlarıyla bu miktar 55 trilyon TL'ye çıkarılmıştır. Fakat buna karşın bankaların yapılarını güçlendirmek için Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tedbir kararları almıştır. BDDK'nın tedbir kararları bankaların yapılarını güçlendirse de Tarihbank için sermaye artırımını zamana yaymaması, tekrardan sermaye artırımını konusunda Tarihbank'ı zor duruma sokmuştur. 10 Temmuz 2001'de, BDDK'nın kararıyla, öz kaynak yetersizliği nedeniyle bankanın yönetimi ve denetimi Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devredilmiştir. 29 Mayıs 2002'de, Fon Yönetim Kurulu bankanın hisselerinin satılmasına karar vermiştir. 21 Ekim 2002'de Denizbank ile yapılan anlaşma sonucu, Denizbank ve Tarihbank'ın birleşmesi 27 Aralık 2002'de tamamlanmıştır (Topuzoğlu, 2019, ss. 108-110).

¹² Tarihbank ile Denizbank birleşmesi, yeni şubelerin yanı sıra Ege Bölgesindeki geniş tarımsal kredi portföyünü ve bu alandaki uzman kadroyu da Denizbank bünyesine katmıştır. Devrin ardından, bir süre daha sadece Ege Bölgesindeki incir, üzüm, zeytin ve pamuk üreticisi kooperatif ortaklarına kredi verilmiştir. Zamanla bankanın tarım

Gelecek iki bölümde tarımın metalaştırılmasında devletin kullandığı politika uygulamalarına dünyadan ve Türkiye'den örnekler verilmiştir. Devlet özellikle girdi-çıktı destekleri ile kısa vadede hem tarımı modernize ediyor hem de özellikle küçük çiftçilere yardım ediyor gibi görünmüş ancak çiftçileri ve tarımı meta-piyasa ilişkilerinin içine çekerek uzun hem uzun hem de kısa vadede sermaye sınıfının çıkarını gözetmiştir.

Dünyadan Politika Uygulama Örnekleri

Bu bölümde, dünya genelinde tarım sektöründe devletlerin uyguladığı politika örnekleri verilmiştir. Farklı gelişmişlik düzeylerindeki ülkeler, benzer politika araçlarını kullanarak tarımın metalaşmasını sağlamaya çalışmıştır.

ABD'nin tarım politikalarına bakıldığında 1785 ile 1890 yılları arasında toprak dağıtımı ve çok sayıda özel çiftlik işletmesi aracılığıyla yerleşimin genişletilmesine yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle 1830'dan 1914'e kadar olan dönemde, tarım sektörünün verimliliğini artırmak amacıyla araştırma ve eğitim faaliyetlerine önemli destek sağlanmıştır. Benzer şekilde, yaklaşık olarak 1870 ile 1933 yılları arasında, ekonomik bilginin çiftçilere sunulması, piyasaların sınırlı düzenlenmesi, altyapı iyileştirmeleri ve çiftçilerin daha rekabetçi bir konumda olmalarını sağlamak amacıyla ekonomik politika önlemleri hayata geçirilmiştir (USDA, 2000).

ABD, 1929 Buhranı sonrası 1930'lu yıllarda tarım sektöründeki kriz ile mücadele etmek için tarım politikalarını önemli ölçüde revize etmiştir. Bu süreçte, devlet destekli programların zaten güçlü olduğu araştırma,

kredilerindeki büyüme potansiyelini fark etmesi, kredilendirilen ürün ve kredi türlerinin artmasına ve tarımsal finansmanın diğer bölgelere yayılmasına neden olmuştur. Özel bir bankanın devlet desteği olmadan üreticiler arasında ilgi görmesi, diğer bankaları da bu alana yöneltmiştir. Diğer sektörlerde azalan kâr marjları, özel bankaları tarım kredilerine daha fazla ilgi göstermeye teşvik etmiştir (Topuzoğlu, 2019, ss. 108-110).

yayım ve sulama alanlarına ek olarak, çiftçilere sübvansiyonlu krediler sunan bir dizi finans kuruluşu oluşturmuş ve devlet tarafından yönetilen fiyat istikrarı programlarını uygulamıştır (Chang, 2009, s. 479).

1930 yılında Hollanda hükümeti, buğday için dünya piyasası fiyatının yaklaşık iki katı seviyesinde bir asgari fiyat garantisi sağlayan bir yasa kabul etmiştir. Bu yasa Temmuz 1931'de yürürlüğe girmiştir (Chang, 2009, s. 504). Kanada ise 1944 yılında bir fiyat istikrar programını başlatmıştır (Turner 1959, s. 1252; Chang, 2009, s. 504).

FAO'nun 1966 tarihli klasik raporunda, Japonya, iç tüketim için temel tarım ürünlerinin sistemli fiyat istikrarını sağlamaya çalışan ilk ülke olarak kabul edilmiştir. Bu tanım, Japonya'nın 1921 yılında pirinç fiyatlarını istikrara kavuşturmak için aldığı önlemlere dayanmaktadır (FAO, 1966, s. 21; Chang, 2009, s. 504).

Meksika'da Lazaro Cardenas hükümeti döneminde (1934-1940) büyük bir toprak reformu gerçekleştirilmiş ve devlet, tarımsal üretimi garantili fiyatlarla satın alan, sübvansiyonlar, düşük maliyetli girdiler ve çiftçilik ve ticarileştirme için teknik yardım sağlayan çeşitli devlet işletmeleri kurmuştur (Vergara-Camus, 2012, s. 1146). Reformdan sonra tarımsal üretimin çoğu piyasalaştırılmıştır. Hem Avila Camacho (1940-46) hem de Miguel Aleman (1946-52) hükümetleri Meksika tarımının modernleştirilmesi konusunda açıkça ısrarcı olmuştur. Bu süreçte tarımsal üretimin metalaşması analiz edildiğinde ortaya çıkan tablo şu şekildedir. Üretim birimleri tarafından pazarda satılan üretimin oranı 1940 yılında %53,6 iken, 1950 yılında %82,1'e yükselmiş, 1960 yılında ise %82 olarak gerçekleşmiştir (Bartra ve Otero, 1987, s. 342).

Bir başka örnek de Hindistan'dan verilebilir. Bağımsızlık ve Yeşil Devrim¹³ arasında Hindistan Devleti, tüm büyük sulama projelerinin ve

¹³ Yeşil Devrim, kökenlerini 1941 yılında Rockefeller Vakfı tarafından Meksika tarımının araştırılması amacıyla gönderilen bir ekibe dayandırır. Bu inceleme, Meksika Tarım Programı'nın (MAP) oluşturulmasına ve Norman Borlaug'un 1944

tarımsal üretimi ve dolayısıyla pazar için mevcut malların miktarını artıracak orta ölçekli projelerin çoğunun finansmanına, inşasına ve yönetimine doğrudan dahil olmuştur. Ayrıca 1960'lı yıllardan itibaren Hindistan hükümeti, belirli tarım ürünleri için asgari destek fiyatlarını ekim sezonunun başında açıklamış ve hasat sezonunun başlangıcında alım fiyatlarını belirlemiştir. 1970'lerin başında, asgari destek fiyatları ile alım fiyatları arasındaki fark kaldırılmış olup, bu uygulama kapsanan ürünlerin daha fazla üretimini teşvik etmiştir. Bununla birlikte, bu program çiftçilere istikrarlı gelirler sunmuş ve bu nedenle Yeşil Devrim çeşitlerinin benimsenmesini sağlamıştır (Chang, 2009, ss. 499-504).

Gana'da 1970'lerde hükümet, %50 veya daha fazla oranda sübvansiyon edilmiş traktör hizmetleri sunmuştur (Chang, 2009, s. 502).

Dünyanın kuzey ve güney yarım küresinde yer alan farklı gelişmişlik düzeyindeki bu ülkelerde devletlerin tarımda metalaşmayı artırmak için ürün alım-fiyat garantisi, sübvansiyonlu kredi desteği, altyapı yatırımları, düşük maliyetli girdi desteği gibi benzer politika uygulamalarına başvurmuşlardır. Dolayısıyla gelişmişlik düzeyi farklı olabilir ancak amaç aynıdır: tarımı metalaştırmak.

Türkiye'den Politika Uygulama Örnekleri

Bu bölümde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 2000'li yıllara kadar devletin tarımsal girdi-çıktı piyasasına yönelik gerçekleştirdiği bazı önemli uygulamalar ele alınmıştır. Bunlar arasında vergi düzenlemeleri, tarımsal ürün alımları, tarımsal ürünlerin yurt içinde

yılında bu programa katılmasına yol açmıştır. Borlaug, 1954 yılında "mucize buğdayı" adını verdiği yüksek verimli bir buğday çeşidi geliştirmiş ve bu çeşit, 1950'ler ve 1960'lar boyunca Rockefeller ve Ford Vakıfları'nın finansal destekleriyle dünya genelinde yaygınlaştırılmıştır. Daha sonra, yüksek verimli diğer bitki türlerinin tohumları da piyasaya sürülmüş; ancak bu bitkilerin verimliliği, kimyasal gübrelerin kullanımı, böcek ilaçları, sulama sistemleri ve yeni tarım teknolojilerinin etkili bir biçimde uygulanmasına bağlı olmuştur (Patel, 2013).

dolaşımını kolaylaştıran demiryolu inşaatları, traktörleşme ve girdi sübvansiyonları gibi uygulamalar yer almaktadır.

Tarımsal çıktı piyasasına yönelik uygulamalara bakıldığında Osmanlı döneminde uygulanan aşar vergisinin 1925 yılında kaldırılması ilk dikkat çeken uygulamadır. Bu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sonrasında tarımsal desteklemenin ilk adımlarının atılmasına zemin hazırlamıştır. Sonrasında 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin etkileriyle birlikte, tarım sektörünün istikrarını sürdürebilmesi ve stratejik ürünlerde fiyat düşüşlerinin engellenmesi amacıyla tarım ürünlerinin destekleme programına dahil edilmesi gerekliliği ciddi şekilde ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, 1932 yılında Türkiye'de buğday üretiminin korunmasını amaçlayan Buğday Koruma Kanunu kabul edilmiş ve aynı yıl içinde üretilen buğdayın satın alınması işlemi, Ziraat Bankası tarafından yürütülmüştür. Ancak, bu alımların daha etkili ve koordineli bir şekilde gerçekleştirilmesi ihtiyacı, 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) adlı kuruluşun kurulmasına yol açmıştır. TMO, başta tahıl olmak üzere belirlenen tüm tarım ürünlerinin alımını düzenlemek ve yurt içi ile yurt dışı ürün arzını dengelemek amacıyla görevlendirilmiştir (Toprak, 1988, s. 23; Yeni ve Dölekoğlu, 2003, s. 16).

1950 yılına kadar, buğday, arpa, çavdar, yulaf, mısır, çeltik, haşhaş ve tütün gibi ürünler, Türkiye'de tarımsal destekleme programının temelini oluşturan ürünler olarak kabul edilmiştir. Ancak, 1950'den sonra, yağlı tohum bitkileri, baklagiller ve bazı ihraç ürünleri gibi tarım ürünleri zaman içinde destekleme programına farklı dönemlerde dahil edilmiştir. Bu süreç, planlı döneme kadar en fazla 11 ürünün tarımsal destekleme programı kapsamına alındığı bir evrimsel süreci yansıtmaktadır. 1970-1980 döneminde ise zaman zaman 22 ürüne kadar destekleme politikası uygulanmıştır. Bu da Türkiye'nin tarım sektöründeki destekleme politikalarının karmaşıklığını ve çeşitliliğini göstermektedir (Yeni ve Dölekoğlu, 2003, ss. 16-17).

Şeker ve pamuk gibi sanayi ile ilişkisi yakın olan iki ürünün tarımını geliştirmek için bu ürünlerin çıktı piyasalarına dair devlet uygulamalarda bulunmuştur.¹⁴ 1925 yılında çıkarılan Şeker Fabrikalarına Bahşedilen İmtiyazlar ve Muafiyetler Hakkında Kanun ile şekerle ilgili süreç başlamıştır. Bu kanun, şeker fabrikası kurmak isteyenlere vergi muafiyeti ve arazi tahsisi gibi çeşitli destekler sunarak girişimleri teşvik etmiştir. Bu desteklerin etkisiyle, bir yıl sonra ilk özel fabrikalar olan Alpulu ve Uşak Şeker Fabrikaları faaliyete geçmiştir. 1935 yılına gelindiğinde ise Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi kurulmuş ve hem özel sektöre hem de devlete ait şeker fabrikaları tek bir çatı altında birleştirilmiştir. Bu birleşim, şirketi şeker piyasalarının ana düzenleyici kurumu haline getirmiştir. İlerleyen yıllarda, devletin şeker sektörüne desteği, genellikle yeni fabrikalar kurmak ve bu fabrikalar aracılığıyla üreticilere destek sağlamak ve alım garantisi vermek şeklinde devam etmiştir (Demirdöğen, 2022, s. 86).

Pamuk açısından bakıldığında ise dikkat çeken ilk uygulama Sümerbank'ın 1933'te kurularak 1938'te bir kamu iktisadi devlet teşekkülü haline gelmesidir (Sümer Holding Tarihçe, 2024). Diğer bir uygulama ise Çukurova Bölgesindeki pamuk üreticilerinin ürünlerini değerlendirmek ve onlara destek sağlamak amacıyla, 1940 yılında 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Yasası kapsamında Çukobirlik'in kurulmuş olmasıdır (Çukobirlik, 2024).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 19. yüzyılda, tarımın gelişimine katkı sağlamak amacıyla verimli tarım bölgelerini limanlara bağlayan demiryollarının büyük bir kısmı Avrupa sermayesi tarafından finanse edilip inşa edilmiş ve işletilmiştir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından, devlet dış ticaretin ötesine geçen bir yol izlemiş ve özellikle başkent Ankara olmak üzere merkezi bölgeleri ülkenin

¹⁴Neoliberal dönemde şeker ve pamukla ilgili kamu iktisadi teşekkülleri özelleştirilmiştir.

doğusuna bağlayan demiryolu altyapısına öncelik vermiştir. Bu strateji, Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde üretilen önemli tarım ürünlerinin, özellikle buğdayın büyük şehir pazarlarına daha etkili bir şekilde taşınmasını sağlamıştır (Pamuk, 2022, s. 179).

Devlet tarımsal çıktı piyasalarına yönelik bu uygulamaları hayata geçirirken tarımsal girdi piyasasını geliştirmek için birçok hamle yapmıştır. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte el atılan ilk meselelerden biri kaliteli tohum geliştirilmesi ve bunun kullanımının yaygınlaştırılması olmuştur. Bu kapsamda birçok tohum ıslah ve deneme istasyonları, deneme tarlaları, tohum üretme çiftlikleri, araştırma enstitüleri oluşturulmuş ve kurulmuştur. Özellikle pamuk sanayisinin aradığı özellikte kaliteli pamuk tohum çeşidi geliştirme ve yaygınlaştırma çabaları oldukça dikkat çekicidir (Tekeli ve İlkin, 1988, ss. 46-51). Planlı döneme geçiş süreci, tarım sektöründe tohum ve fidan üretiminin devlet kontrolü altına alınması ve bu ürünlerin fiyatlarının düzenlenmesiyle karakterize edilir. Bu dönemde, 1983 yılına kadar olan süreçte, tarım politikaları kamu denetimi altında uygulanmıştır (Yeni ve Dölekoğlu, 2003, s. 22).

Traktörü yaygınlaştırma hamlesi ise girdi piyasasına yönelik önemli uygulamalardandır. Cumhuriyet'in başlarında tarıma açılan alanları artırmak için devlet desteği ile 2.000 kadar traktör ithal edilmiştir (Margulies ve Yıldızoğlu, 2013, s. 439). Benzer şekilde, 1950 ile 1960 yılları arasında Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu dönemde, hükümet, ABD'nin Marshall Planı'ndan sağlanan finansal kaynakları kullanarak tarımsal araç, makine ve özellikle traktör ithalatını desteklemiştir. Bu dönemdeki politika önlemleri, ülkede pulluk, traktör ve traktör pulluğu kullanımında hızlı bir artışa neden olmuştur. Ziraat Bankası tarafından sunulan kredi fırsatlarından yararlanan büyük ve orta ölçekli çiftçiler, traktörlerin önemli bir bölümünü satın almıştır (Pamuk, 2022, s. 228). İzlenen bu politikalarla Türkiye'de 1951 yılında 31 bin 415 olan traktör sayısı 1980 yılında 953 bin 292'e, 2022 yılında ise 1

milyon 526 bin 769'a çıkmıştır (TÜİK, 2014, 2023d). Ayrıca tarımda makineleşmeyle birlikte işlenen tarım alanı da genişlemiştir. 1948 yılında 15 milyon 408 bin hektar olan tarım arazisi 1979 yılında 28 milyon 625 bin hektar ile en yüksek rakama ulaşmıştır (TÜİK, 2014). Tarım arazilerinin genişlemesinde çayır ve mera arazilerinin tarım arazisine dönüştürülmesinin de etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Meralar Cumhuriyet'in ilk dönemleriyle birlikte hem devlet eliyle dağıtılarak hem de özellikle büyük ve orta ölçekli çiftçiler tarafından fiili olarak mülk edinilerek mera olmaktan çıkmıştır. Bunun sonucunda 1928-1938 arasında yaklaşık 4 milyon hektar mera arazi azalmıştır (Çakır Kantarcıoğlu, 2022, s. 254). 1934 yılında yaklaşık 44 milyon hektar olan çayır ve mera arazisinin 1949 yılında ise 39 milyon hektara gerilemesine karşın 1934 yılında yaklaşık 12 milyon hektar olan tarım arazisinin 1950'de yaklaşık 16 milyon hektara çıkması traktörleşme öncesinde de mera arazilerinden tarım arazine dönüşüm olduğuna işaret etmektedir (ZMO, 1970, s. 9; Bayar, 2004, s. 43). Traktörleşmenin hızlandığı 1950'lerle birlikte daha fazla tarım arazisi işleme imkânı ortaya çıkmıştır. Bunu takiben 1949-1980 arasında tarım alanları %82 artarken çayır ve mera alanları %50 azalmıştır (Bayar, 2004, s. 43). Traktörleşme ile birlikte meralara el koyma ve buraları çevirmeler kolaylaşmıştır (Kantarcıoğlu, 2022, s. 259) Dolayısıyla Türkiye'de tarımın metalaşma dinamiklerinde köylülerin ortak kullanım alanı olan meraların metalaştırılması da vardır.

Tarımsal üretimin artırılmasından kimyasal gübre kullanımı önemli bir faktör olmuştur. Türkiye'de, her türlü kimyasal gübrenin üretimini ve tüketimini teşvik etmek amacıyla uygulanan politikalar, 1961 yılında başlamıştır. Bu dönemde, devlet gübre üretiminde ve dağıtımında önemli bir role sahip olmuş ve devlete ait fabrikalar ve kurumlar aracılığıyla gübre üretimi ve dağıtımı gerçekleştirilmiştir (Bilge ve Artukoğlu, 2019, s. 276). İzlenen politikalarla çok düşük miktarlarda olan

gübre tüketimi 1981 yılında yaklaşık 3 milyon 500 bin tona, 2020 yılında da yaklaşık 7 milyon tona çıkmıştır (TMMOB, 2019; TOB, 2023).

Türkiye, diğer birçok ülke gibi yeşil devrimin getirdiği tarımsal üretim tekniğindeki değişikliklere uyum sağlamıştır. Bu uyum sürecinde, üretim ve verimliliği artırmaya yönelik olarak uygulanan politikalar, pestisit kullanım miktarının sürekli artışına neden olmuştur. Özellikle 1960'lardan sonra Türkiye'de pestisit kullanımı hızla artmış ve 1972 yılında 30 bin 971 ton iken, 2020 yılında bu rakam 53 bin 672 tona yükselmiştir (FAOSTAT, 2023b; Koç vd., 2001). 2000'li yıllardan önce, devlet pestisit kullanımını artırmak için iki temel yaklaşım benimsemiştir. İlk yaklaşım, zararlıların ve hastalıkların ortaya çıkması durumunda devlet tarafından müdahale edilmesi olmuştur. Bu dönemde tüm pestisit girdileri devlet tarafından sağlanmış ve 1985 yılına kadar uygulama devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. 1985'ten sonra ise pestisitlerin ihale yoluyla dağıtımını başlamıştır. Devlet tarafından sunulan bu hizmet için çiftçiler ilaçlama ve ilaç maliyeti ödememiştir. İkinci yaklaşım ise çiftçilerin pestisit kullanımını teşvik etmeye yönelik olmuştur. Bu uygulama, 1987-1999 yılları arasında bitki ve hayvan hastalıkları ile zararlılarına karşı kullanılan tarımsal ilaçların fatura bedelinin %20'sinin çiftçilere destek olarak ödenmesini içermiştir. Çevre dostu biyolojik ilaçların kullanımını teşvik etmek amacıyla, parazitler, predatörler ve biyopreparatlar da destek kapsamına alınmıştır. 28 Mayıs 1999 tarihinden itibaren, tarımsal ilaçlara sağlanan destek, ilaçların içerdiği toksik maddelerin türüne ve miktarına bağlı olarak fatura tutarının %0-30'u arasında değişmiştir. Ancak, pestisitlere sağlanan destek 31 Aralık 2001 tarihinde sonlandırılmış ve bugün itibarıyla çiftçilere pestisitler için herhangi bir sübvansiyon ödemesi yapılmamaktadır (Yeni ve Dölekoğlu, 2003, s. 23; Yılmaz, 2000, s. 5).

Gerek 1950'ye kadarki tek parti döneminde gerek 1950-60 arasındaki Demokrat Parti döneminde gerekse de 1961 ile 1980 yılları arasında Türkiye'de farklı siyasi eğilimlere sahip hükümetler tarımdaki

metalaşmayı hızlandırmak için tarımsal girdileri sübvansane etme, destekleme alımlarıyla birçok ürünün fiyatlarını artırma gibi çeşitli uygulamaları devreye sokmuştur (Keyder ve Yenal, 2011, s. 64; Pamuk, 2022, s. 228; Tekeli ve İlkin, 1988, s. 89; Toprak, 1988, ss. 34-35). Sınıfsal açıdan ele alındığında, bu uygulamalardan öncelikli ve daha fazla faydalananların büyük çiftçilerin olduğunu önemle vurgulamak gerekir.

Türkiye tarımında neoliberal döneme geçmeden üzerinde durulması gereken bir nokta vardır: kırlarda sınıf mücadelesi ve köylü hareketleri (Gürel, 2015, ss. 329-333). Türkiye tarımındaki sorunların nedeni neoliberal dönemle ilişkilendirilse de, devlet odaklı politikalar dönemi hem toprak dağılımındaki eşitsizliği çözememiş hem de tarımı piyasa ilişkilerinin içine çektikçe çiftçilerin dönemlik ciddi kârlılık problemleri yaşamasına neden olmuştur. Dolayısıyla 1950 ile 1980 arasında toprak işgalleri ve üretici mitingleri devlet odaklı politikalar döneminin özellikle topraksız-yoksul köylülerin ve küçük üreticilerin sorunlarını kökünden çözmediğine işaret etmektedir. 1969 yılında İzmir Torbalı'nın Atalan köyünde ve 1971 yılında Maraş'ın Pınarbaşı köyünde yaşanan toprak işgalleri, Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki yoksul köylülerin eylemlerine örnek teşkil etmektedir. 1968 ile 1971 yılları arasında, özellikle Ege ve Karadeniz Bölgelerinde çay, tütün, fındık gibi ürünlerdeki üretici eylemleri ve pamuk üretiminin yaygın olduğu Adana'nın Ceyhan ilçesinde, 18 Eylül 1977 tarihinde düzenlenen Taban Fiyatlarını Protesto Miting ve Yürüyüşü¹⁵ üretici eylemlerinin örneklerindendir (Gürel, 2015, ss. 329-333; Tütedarşiv, 2024). Türkiye'de 1980 sonrası başlayan neoliberalizm, tarımda devlet odaklı politikalara süreç içerisinde son vermiştir.

¹⁵ O dönem için Adakobirlik genel müdürü ve Ziraat Mühendisleri Odası Adana Şubesi kurucu başkanı olan, kır yoksulları için mücadele eden Akın Özdemir bu mitingin tertip komitesi başkanıdır. Akın Özdemir bu mitingten yaklaşık bir sene sonra 18 Aralık 1978'te faşist bir suikastle öldürülmüştür.

Türkiye Tarımının Metalaştırılmasında Neoliberal Politikalar ve Sonuçları

1973'teki General Pinochet'in askeri darbesinin ardından Şili'de başlayan neoliberal politikalar tarihsel dönem açısından bir istisna olarak kabul edildiğinde, 1980'ler birçok gelişmekte olan ülkenin tarım politikasında neoliberal uygulamalara geçilmesi bakımından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. IMF ve DB tarafından başlatılan Yapısal Uyum Programlarının hayata geçirilmesi, kalkınmacı dönemde devlet tarafından yönlendirilen tarım politikalarında köklü değişikliklere yol açmıştır (Chang, 2009, s. 480; Kay, 2006, s. 457). Bu politikalar, devlet müdahalesinin azaltılması, piyasa odaklı yaklaşımların benimsenmesi ve özelleştirmenin teşvik edilmesi gibi önemli dönüşümleri içermiştir. Bu dönem, tarım sektörünün yönetimi ve politikalarının evrimi açısından oldukça önemli bir dönemeç olarak değerlendirilebilir.

Bu gelişmelere paralel olarak neoliberal politikalar, Türkiye'de 1980 24 Ocak kararları ve 12 Eylül darbesi ile başlamış olmasına rağmen, bu politikaların uygulanması ve etkilerinin tam anlamıyla hissedilmesi, zaman içinde farklı aşamalarda gerçekleşmiştir. Özellikle 1980'lerin sonlarına doğru, toplumsal protestoların artış göstermesi ve 1990-2002 yılları arasındaki siyasi istikrarsızlık dönemi, hükümetleri neoliberal yaklaşımdan sapmaya ve bazı önemli tavizler vermeye zorlamıştır. Dolayısıyla, Türkiye'nin iç politik ve ekonomik dinamikleri, neoliberal politikaların tam anlamıyla tüm sektörlerde hızlı bir şekilde uygulanmasını engellemiş ve tarımda neoliberal politikaların tam anlamıyla sert bir şekilde uygulanması, 2000'li yıllara kadar ertelenmiştir (Gürel, 2015, ss. 343-351). Bu, Türkiye'nin ekonomik dönüşümde 2000'li yılların önemini yansıtmaktadır.

Tarımdaki neoliberal politikaların etkisi özellikle ülkenin makroekonomik göstergelerinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve sonrasında uzunca yıllar tarım

istihdamda ağırlığını ciddi şekilde hissettirmiştir. 1923 yılında tarımın istihdamdaki payı %90 iken, 1950'de %84 olmuştur. 1950'lilerde kentleşme ve kapitalistleşmenin hızlanmasıyla (Pamuk, 2022) birlikte bu %80-90'lık payda bir kırılma başlamış, yıllar içerisinde azalarak 1980 yılında %51 olmuştur. 2022 yılında ise %15,64 olarak gerçekleşmiştir. Bu duruma bir de şu açıdan bakalım: 1923 yılında tarımda 4 milyon 525 bin, 1980 yılında 8 milyon 360 bin, 2000 yılında 7 milyon 769 bin, 2022 yılında 4 milyon 815 bin kişi istihdam edilmiştir. 1923-1980 arası tarımsal bir genişleme yaşanırken 1980 sonrası neoliberal politikalar ile özellikle 2000'li yıllarda sert bir tarımsal daralma yaşanmıştır (TÜİK, 2014, 2023b).

Ekonomik gelişmeyle birlikte aslında tarımsal istihdamın düşmesi beklenen bir durumdur. Ancak tarımsal istihdamdaki bu sert düşüş, tarımdan kopan nüfusa ne olduğu sorusunu akla getirmektedir. Bu nedenle diğer sektörlerdeki gelişmelere bakmakta fayda vardır. Cumhuriyet tarihi detaylı bir şekilde incelendiğinde, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren ithal ikameci ekonomi politikalarının etkisiyle Türkiye'de sanayileşme sürecinde önemli bir artışın yaşandığı gözlenmektedir (Pamuk, 2022). Bu dönemde, sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı 1965 yılına kadar %10'un altında seyretmekteyken, 1965 yılından sonra bu oran %10'un üzerine çıkmıştır. Bu artış eğilimi, yaklaşık olarak 2000 yılına kadar devam etmiştir. Ancak, 2000'li yıllarda, sanayi sektöründeki istihdamda mutlak bir artışa rağmen, oransal olarak bir duraklama ve dalgalanma süreci yaşanmıştır. 2000'li yıllarda, sanayinin istihdamdaki payı %18 ile %22 arasında değişkenlik göstermiş, hatta 2004 ile 2016 yılları arasında on iki yıl boyunca %20 ile %22 arasında istikrarlı bir seyir izlemiştir. Bu dönemde, inşaat ve hizmet sektörleri ise toplam istihdam içindeki paylarını önemli ölçüde artırmıştır ve 2000-2021 yılları arasında bu sektörlerin toplam payı %46'dan %61'e yükselmiştir (TÜİK, 2014, 2023b). Sanayileşme ve kentleşme süreçleri, 1950'li ve 1960'lı yıllarda kırsal nüfusun şehirlere yönlendirilmesine neden olmuş ve bu süreçle paralel olarak tarım

sektöründeki istihdam payı azalmıştır. Ancak, kırsaldan ve tarımdan kopan nüfusun sadece sanayi sektörü tarafından değil, aynı zamanda inşaat ve hizmetler sektörü tarafından da istihdam edildiği unutulmamalıdır. İnşaat ve hizmetler sektörlerinin, kırsaldan ve tarımdan uzaklaşan nüfus için önemli bir istihdam kapısı haline geldiği ve zaman içinde toplam istihdam içindeki paylarının en yüksek olan sektörler haline geldiği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye tarımında uygulanan neoliberal politikaların tarımdan ciddi sayıda insan kopardığını ve bu insanları da genel olarak inşaat ve hizmetler sektörüne yönlendirdiği söylenebilir.

Neoliberal dönemde tarımda yaşanan bu dönüşüme dair ortaya çıkan diğer bir soru ise tarımdan kopan insanların arkalarında bıraktıkları tarım arazilerine ne olduğudur. Ülke ekonomisi ve nüfus yapısı, uzun bir dönem boyunca temel olarak tarıma dayalı olmuş, bu da yöneticileri tarımın yaygınlaştırılması, ürünlerin piyasalara daha etkin bir şekilde sunulabilmesi için ulaşım altyapısına yatırım yapma ve tarımı modernize etme ihtiyacıyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu süreçte 1980'li yılların başına kadar tarım alanları net olarak artmıştır. 1981 yılında 28 milyon 513 bin hektar olan tarım arazisi 2000 yılında 26 milyon 379 bin hektara gerilemiştir. 2000'li yıllarda tarım alanlarında daralma çok ciddi şekilde hızlanmış ve 2021 yılında yaklaşık olarak 23 milyon 473 bin hektara kadar gerilemiştir. 1980-2021 yılları arasında 4 milyon 702 bin hektar tarım dışına çıkmış bunun yaklaşık %62'si 2000'li yıllarda gerçekleşmiştir (TÜİK, 2014, 2023a). Bu anlamda neoliberal dönem Cumhuriyet tarihinde bir rekora imza atmıştır. Yaşanan bu süreçte 2000'li yıllarda ciddi anlamda genişleyen inşaat ve hizmetler sektörünün arazi talebi göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte, son yıllarda giderek artan, kamulaştırma yoluyla özel maden sahalarına alan açma, endüstri bölgeleri oluşturma, teknoloji geliştirme bölgeleri yaratma girişimlerinin de tarım arazilerinin tarım dışına çıkmasında etkili olduğunu belirtmek gerekir.

Türkiye'nin 1980 sonrası ekonomi politikalarının liberalleşmesiyle birlikte, devletin gübre sektöründeki etkisi giderek azalmıştır. Bu dönemde, 2001 yılına kadar devam eden gübre desteği uygulamasına son verilmiş ve 2005 yılında devlete ait gübre fabrikalarının özelleştirilmesi tamamlanmıştır. 2001 ile 2005 yılları arasında dört yıl boyunca gübre desteği verilmemiştir. Ancak 7 Eylül 2005 tarihinde alınan bir kararla gübre desteği yeniden başlatılmış ve bu desteğin, belirli bir tarım arazisi büyüklüğünün (500 dekar) altında kalan çiftçilere sağlanacağı açıklanmıştır. 2005 yılında yeniden başlatılan gübre desteği, 2006 yılında uygulanmamış, ancak 2007 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) seçimlerdeki performansını artırmak amacıyla tekrar uygulanmaya başlanmıştır. Bu tarihten itibaren gübre desteği miktarı yıllık olarak güncellenmekte ve çiftçilere dekar başına ödeme şeklinde sağlanmaktadır (Bilge ve Artukoğlu, 2019, s. 276; Yeni ve Dölekoğlu, 2003, s. 21; Yılmaz, 2000, ss. 3-5).

Devletin gübre piyasasından çekilmesinin nasıl bir sonuç yarattığını tarım alanları içerisinde en büyük paya sahip olan buğday üzerinden değerlendirelim.¹⁶ Çizelge 1'de buğday fiyatının uzun yıllar her sene yerinde sayarmış gibi arttığı, buna karşılık gübre fiyatının birçok kere bazı yıllar hariç buğdaya göre daha yüksek oranda arttığı görülmektedir. Buna ek olarak verimde net bir artış olmasına karşın yaşanan dalgalanmalar buğday gelirlerini etkilemektedir. Dolayısıyla satın alınan gübre miktarında istikrarsızlık ortaya çıkmaktadır.

¹⁶ Örnek olması açısından Adana'da birinci ürün mısırdaki kullanılan gübrelerin hangi firmalara ait olduğunu ve dolayısıyla Adana'da birinci ürün mısır gübre piyasasındaki firma paylarını görmek için Özalp (2023) çalışmasına bakınız.

Çizelge 1: Yıllara Göre Buğday Gübre Paritesi

YILLAR	BUĞDAY		DEKARA BUĞDAY		
	FİYATI (TL/Kg)	VERİM (Kg/da)	GELİR (TL/da)	GÜBRE FİYATI (TL/Kg)	GELİRİYLE SATIN ALINAN GÜBRE (Kg)
2005	0,36	230	82,71	0,40	209
2006	0,36	234	83,13	0,43	196
2007	0,42	208	87,23	0,53	164
2008	0,57	215	122,50	0,95	128
2009	0,51	265	134,99	0,56	239
2010	0,53	249	132,05	0,64	207
2011	0,59	277	161,86	0,91	177
2012	0,61	271	164,05	1,00	165
2013	0,67	298	198,00	0,96	206
2014	0,74	247	182,74	1,04	175
2015	0,78	301	233,46	1,13	207
2016	0,81	278	223,87	0,91	245
2017	0,89	294	260,60	1,07	243
2018	0,96	281	269,65	1,52	177
2019	1,22	282	342,11	1,80	190
2020	1,50	305	456,75	1,91	240

Kaynak: TOB, 2023; TÜİK, 2023c

Yine Türkiye tarım alanları içerisinde önemli paya sahip olan ve yoğun gübre kullanımı¹⁷ yapılan mısır üzerinden benzer bir inceleme yapalım. Çizelge 2’de mısır fiyatının uzun yıllar her sene yerinde sayarmış gibi arttığı, buna karşılık gübre fiyatının birçok kere bazı yıllar hariç mısıra göre daha yüksek oranda arttığı görülmektedir. Buna ek olarak verimde yaşanan net atışa rağmen yıldan yıla yaşanan dalgalanmalar mısır gelirlerini etkilemektedir. Dolayısıyla satın alınan gübre miktarında istikrarsızlık ortaya çıkmaktadır.

¹⁷ Özalp ve Güldal (2017) Adana’da mısırdaki gübre kullanımını dekara 106,6 kg olarak hesaplamışlardır.

Çizelge 2: Yıllara Göre Mısır Gübre Paritesi

YILLAR	MISIR	VERİM	GELİR	GÜBRE	DEKARA MISIR
	FİYATI			FİYATI	GELİRİYLE
	(TL/Kg)	(Kg/da)	(TL/da)	(TL/Kg)	SATIN ALINAN
					GÜBRE (Kg)
2005	0,39	700	273	0,40	691
2006	0,37	711	263	0,43	619
2007	0,40	683	273	0,53	512
2008	0,43	718	309	0,95	324
2009	0,44	718	316	0,56	559
2010	0,47	726	341	0,64	534
2011	0,63	713	449	0,91	491
2012	0,58	739	429	1,00	430
2013	0,61	894	545	0,96	567
2014	0,62	903	560	1,04	536
2015	0,66	930	614	1,13	543
2016	0,66	941	621	0,91	681
2017	0,75	923	692	1,07	646
2018	0,85	963	819	1,52	537
2019	1,02	939	958	1,80	532
2020	1,21	940	1137	1,91	597

Kaynak: TOB, 2023; TÜİK, 2023c

1980'li yıllardan itibaren, tohumculuk politikaları önemli değişikliklere tabi tutulmuştur. Bu dönemde özel şirketlere, kendi tohumluk fiyatlarını belirleme yetkisi verilmiştir. Ayrıca, 1984 yılında özel şirketlerin tohumluk ithalatı ve ihracatını kolaylaştırmak amacıyla düzenlemeler yapılmıştır. Bu süreçler sonucunda, tohumculuk üretim ve tedarik sistemi içinde özel sektörün rolü önemli ölçüde artmıştır. 1998 yılında, Dünya Tohumculuk Federasyonu (ISF) üyeliğine katılarak uluslararası arenada daha etkin bir pozisyon elde edilmiştir. 2004 yılında ise 5042 sayılı Yeni Bitki Çeşitlerine Ait İslahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Kanun çıkarılmıştır. 2006 yılında ise 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanun, tohumculuk sektörü için önemli bir dönüm noktası olmuş ve tohumluk üretimi ile ticaretinde önemli

gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Ayrıca, 2007 yılında, fikri ve sınai mülkiyet hakları kapsamında yeni bitki çeşitlerinin korunması ve bitki ıslahçı hakları ile ilgili olarak Uluslararası Yeni Bitki Çeşitlerini Koruma Birliği (UPOV) Sözleşmesi onaylanmıştır (TBB, 2023).

Tohumculuk alanında yaşanan tüm bu gelişmelerden sonra tohum üretim miktarında özel sektörün payı %88, kamunununki ise %12 olmuştur (TBB, 2023). Bununla birlikte çizelge 3'te görüldüğü üzere özel sektör birçok ürün tohumunda hakimiyet kurmuştur. Ayrıca buğday, arpa, yem bitkilerinde de payını ciddi rakamlara ulaştırmıştır.

Çizelge 3: Tohumda Ürünlere Göre Özel Sektör Payları (%)

YILLAR	BUĞDAY	ARPA	SOYA	MISIR	AYÇİÇEĞİ	PATATES	PAMUK	SEBZE	YEM BİTKİLERİ
2012	58	73	97	100	100	100	99	94	56
2022	71,5	86	100	100	100	100	100	100	85

Kaynak: TBB, 2023

Ayrıca Özalp (2023) tarafından Adana'da birinci ürün mısır üreten çiftçiler üzerine yapılan saha araştırmasının sonuçlarına göre, çiftçilerin sıkça kullandığı iki farklı tohum çeşidi belirlenmiştir ve bu oran %64,4 olarak tespit edilmiştir. Araştırmaya katılan çiftçilerin %43,6'sı, tercihini Dekalp marka tohum çeşidinden yana kullanmıştır (Çizelge 4). Bu tohum çeşidi, uzun bir süre boyunca Monsanto şirketine ait olmuş, ancak 2016 yılında Bayer'in Monsanto'yu satın alması sonucunda Dekalp, Bayer şirketinin bünyesine dahil olmuştur. Dekalp haricinde, çiftçilerin rağbet gösterdiği bir diğer tohum çeşidi Pioneer markası altında satışa sunulmaktadır. Bu tohum çeşidini tercih eden çiftçilerin oranı %20,8'dir (Çizelge 4). Pioneer, Corteva Agriscience şirketine aittir ve bu şirket, 2019 yılında Dow Dupont şirketinden ayrılarak

kurulmuştur. Çiftçilerin tercih ettiği diğer tohum markalarına göz attığımızda, %5,9'u May, %5'i Kws, %4'ü Limagrain (Lg) ve %3'ü Syngenta markasını tercih etmektedir (Çizelge 4). Ayrıca, çiftçilerin diğer tohum çeşitleri tercihleri, bu markaların kombinasyonlarından meydana gelmektedir. Dolayısıyla Adana'da birinci ürün mısır tohum piyasasının uluslararası şirketlerin kontrolünde olduğu söylenebilir.

Çizelge 4. Mısır Çiftçilerinin Kullandıkları Tohum Çeşitleri

Tohum Çeşidi	%	Tohum Çeşidi	%
Dekalp	43,6	Dekalp+May+Syngenta	1
Pioneer	20,8	Dekalp+Pioneer+May	1
Pioneer+Dekalp	6,9	Lg+Dekalp	1
May	5,9	Lg+Dekalp+Pioneer	1
Kws	5	May+Lg	1
Lg	4	Pioneer+May	1
Syngenta	3	Pioneer+Syngenta	1
Dekalp+Kws	1	Syngenta+Dekalp	1
Dekalp+Lg+May	1	Syngenta+May+Lg	1

Kaynak: Özalp, 2023

Günümüzde çiftçilerin neredeyse hepsi bitkisel hastalık ve zararlılarla mücadelede kimyasal mücadele dışında alternatif yöntem bilmemekte ve kullanmamaktadır. Hastalık ve zararlı mücadelesi dışında yabancı ot mücadelesinde de çiftçiler, piyasaya dönük üretim yaptıkları ve dolayısıyla verim kaybı yaşama riskine girmemek için, kimyasal ilaç

kullanımını genel olarak tercih etmektedirler.¹⁸ Bu durum da çiftçileri şirketlerin ürettiği pestisitlere bağımlı hale getirmektedir. Devlet önce verdiği desteklerle kimyasal mücadele yönteminin yaygınlaşmasına katkı sunmuş, sonrasında ise kimyasalla mücadele çiftçiler tarafından benimsenince ilaç desteklerini neoliberal dönemde kaldırmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, tarımın metalaştırılmasında devletin rolü Türkiye özelinde ele alınmıştır. Tarihsel süreç içerisinde, devletin tarım politikaları, önce devletçi ardından neoliberal yaklaşımlarla şekillenmiştir. İki politika yaklaşımı karşıt gibi görünse de her iki yaklaşımın nihai amacı tarımda meta-piyasa ilişkilerini artırmaktır.

Devletçi politikalar döneminde, devlet tarım sektörüne müdahale ederek girdi fiyatlarını sübvansé etmiş, tarımsal üretimi destekleyici politikalar izlemiş ve çiftçilere çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Fakat izlediği bu politikalardan ve yardımlardan öncelikli ve daha fazla faydalananlar özellikle büyük çiftçiler olmuştur. Bununla birlikte, bu dönemde tarım arazilerinin genişlemesi, traktör ve gübre kullanımındaki artış gibi somut gelişmeler, devletin tarımı metalaştırma çabalarının bir sonucudur. Ancak bu yaklaşımlar, köylülüğün piyasaya daha fazla entegrasyonunu ve tarımın metalaşmasını da beraberinde getirmiştir: Çiftçiler piyasadán tohum, gübre, ilaç, alet-makine gibi girdileri satın almadan tarımsal üretim yapamaz hale gelmiştir. Bununla birlikte bu girdilerle ürettiği ürünü piyasada satarak elde ettiği gelirle hem yeniden tarımsal üretim yapmak için girdi satın almak hem de kendilerinin ve ailelerinin geçimini sağlamak zorundadır.

Tarımın metalaşma sürecinde özellikle küçük çiftçiler neoliberal dönemde devletin girdi-çıkıtı piyasasından çekilmesiyle ciddi maliyet

¹⁸ Özalp (2023) yaptığı çalışmada, Adana'da birinci ürün mısırdá yabancı ot ilacı kullanımında, çiftçilerin tercihinde Bayer şirketinin çok ciddi bir ağırlığının olduğunu ve çiftçilerin %89,1'inin Bayer şirketine ait yabancı ot ilacını tercih ettiğini belirtmiştir.

artışlarına ve gelir dalgalanmalarına karşı savunmasız kalmıştır. Büyük çiftçiler ise tarihsel süreçte elde ettikleri sermaye birikimleriyle neoliberal dönemin yarattığı olumsuz koşullardan kendilerini koruyabilmişlerdir.

Devletçi politikalar kısa vadede hem tarımı modernize ediyor hem de bu süreçte küçük çiftçilerin modern tarımla buluşmalarına yardım ediyor gibi görünmesine rağmen hem Cumhuriyet'in kurulması sonrasındaki tarım politikalarından imtiyazlı olarak yararlananların büyük çiftçilerin olduğu ve sonrasında girdi-çıkı piyasalarının kontrolünü şirketlere devreden neoliberal politikalar ile birlikte değerlendirildiğinde, devletin aslında hem kısa hem de uzun vadede sermaye sınıfının çıkarlarına hizmet ettiği görülmektedir.

Tarımda metalaşma sürecine dair şu noktayı not etmek gerekir. Tarımda metalaşmayla birlikte modern girdilerin işletme dışından temin edilmesini ve buna bağlı olarak da bu sürecin kredi mekanizmasıyla da desteklenmesini beraberinde getirmiştir. Kredi sistemi uzun süre Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri üzerinden yürüse de özellikle 2000'li yıllarda bu alanda özel bankalar ön plana çıkmaya ve finans sermayesi güçlenmeye başlamıştır.

Neoliberal dönemle birlikte ise, devletin, tarımı piyasa ilişkileri içine çekmek için izlediği devletçi politikalardan sonra, tarım sektöründen çekilmesi ve piyasa mekanizmalarına daha fazla yer vermesi, tarımın metalaşması ve piyasa ilişkileri daha da derinleşmiş ve güçlenmiştir. Bu dönemde devlet, tarım piyasalarına müdahaleci politikalardan ziyade, tarımı piyasa dinamiklerine bırakmış, böylece tarım ürünlerinin serbest piyasa koşullarında rekabet etmesini sağlamıştır. Bu süreç, meta-piyasa ilişkilerini daha da artırmış, ancak aynı zamanda küçük çiftçilerin piyasada rekabet edebilme kapasitesini zorlamıştır. Dolayısıyla neoliberal dönemde tarımdan ciddi sayıda küçük çiftçinin kopması Marx'ın kapitalde kapitalizmin köylülüğü mülksüzleştirmesine yönelik

üzerinde durduğu tarihsel eğilime dair önemli bir noktadır. Neoliberal dönem öncesi devletin küçük üreticileri piyasa ilişkilerine dahil etmede kullandığı teşvikleyici, destekleyici ve koruyucu politikaların varlığı küçük üreticilerin kapitalizmle uyumlu bir şekilde yaşayabileceklerine dair tezleri daha güçlü ifade etme olanağı tanımıştır. Ancak kapitalizmin bir uğrağı olarak neoliberal dönemde küçük çiftçilerin tarımdan kopuşlarının hızlanması, çoğunlukla Marx'ın kapitaldeki öngörüsünü yanlışlamak için kullanılan bu tezlerin geçerliliğini tartışmalı hale getirmektedir.

Türkiye tarım sektöründe neoliberal döneme geçiş öncesinde yaşanan kırsal sınıf mücadeleleri ve köylü hareketlerinin, devlet odaklı politikaların toprak dağılımı ve tarımsal üretimdeki sorunları çözmede yetersiz kaldığını gösterdiği anlaşılmaktadır. 1950 ile 1980 yılları arasında meydana gelen toprak işgalleri ve üretici mitingleri, özellikle topraksız ve yoksul köylülerin sorunlarının köklü çözümler gerektirdiğini vurgulamaktadır. Neoliberal politikaların başlangıcıyla birlikte bu sorunlar daha da karmaşık bir hal alırken, geçmişteki eylemler, bu dönemdeki politik yaklaşımların yetersizliğini gözler önüne sermiştir.

Sonuç olarak, tarımın metalaştırılmasında devletin üstlendiği rol kapsamında izlediği devletçi ve neoliberal politikalar birbirinin karşıtı gibi algılanmasına rağmen, aslında birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir. Her iki politika da zaman içinde tarımın kapitalist piyasa şartlarına uyum sağlamasına ve meta-piyasa ilişkilerinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Kaynakça

- Alavi, H. ve Shanin, T. (1988). *Introduction to the English Edition: Peasantry and Capitalism*. İçinde K. Kautsky, *The Agrarian Question*. Zwan Publications.
- Aruoba, Ç. (1988). Tarımda Teknolojinin Değişmesinin Gelir Dağılımına Etkisi. İçinde Ş. Pamuk ve Z. Toprak (Ed.), *Türkiye’de Tarımsal Yapılar* (ss. 197-207). Yurt Yayınları.
- Aydın, Z. (2018). *Çağdaş Tarım Sorunu*. İmge Kitabevi.
- Bartra, R. ve Otero, G. (1987). Agrarian Crisis and Social Differentiation in Mexico. *The Journal of Peasant Studies*, 14(3). 334–362.
<https://doi.org/10.1080/03066158708438333>
- Bayar, R. (2004). Cumhuriyet Döneminde Türkiye’nin Arazi Bölünüşü ve Tarım Alanlarındaki Değişmeler. *Coğrafi Bilimler Dergisi*. 2(1), 41-55.
https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000039
- Bernstein, H. (1977). Notes on Capital and Peasantry. *Review of African Political Economy*, 4(10). 60-73.
- Bernstein, H. (2001). The Peasantry in Global Capitalism: Who, Where and Why? *Socialist Register*, 37. 25-51.
- Bernstein, H. (2009). V.I. Lenin and A.V. Chayanov: Looking Back, Looking Forward. *The Journal of Peasant Studies*, 36(1). 55-81.
- Bernstein, H. (2010). *Class Dynamics of Agrarian Change*. Kumarian Press.
- Bilge, B., ve Artukoğlu, M. (2019). Türkiye’de Son Yıllarda Gübrede Uygulanan Politikalara Genel Bir Bakış. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 25(2). 275-281.
<https://doi.org/10.24181/tarekoder.629455>
- Boratav, K. (2004). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*. İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2019). *Türkiye İktisat Tarihi*. İmge Kitabevi.
- Campbell, A. (2005). ABD’de Neoliberalizmin Doğuşu: Kapitalizmin Yeniden Örgütlenmesi. İçinde A. Saad-Filho ve D. Johnston (Ed.), *Neoliberalizm: Muhafif Bir Seçki* (ss. 305-324). Yordam Kitap.
- Chang, H. J. (2009). Rethinking Public Policy in Agriculture: Lessons from History, Distant and Recent. *The Journal of Peasant Studies*, 36(3). 477–515.
<https://doi.org/10.1080/03066150903142741>

- Chayanov, A. V. (1925/1966). *The Theory of Peasant Economy*. D. Thorner, B. Kerblay ve R.E.F. Smith (Ed.). Richard Irwin for the American Economic Association.
- Çelik, F. E. (2022a). Türkiye Modern Devleti'nin Osmanlı'daki Kökenleri – Toprak Yönetiminde ve Yönetmel Organlarda Dönüşüm. *Memleket Siyaset Yönetim*, 17(37), 5-48.
- Çelik, F. E. (2022b). *Kişisel İktidardan Millet Meclisine*. İmge Kitabevi.
- Çelik, F. E., ve Kantarcıoğlu, M. Ç. (2023). Cumhuriyet'in Kuruluş Anlatısında Bir Toplumsal Tabaka: 'Eşrâf'. *Mülkiye Dergisi*, 47(5), 211-257.
- Çukobirlik, (2024). Çukobirlik Tarihçe. <https://cukobirlik.com.tr/tarihce>, Erişim: 22.05.2024
- Demirdöğen, A. ve Olhan, E. (2017). Türkiye Tarımının Kısa Tarihi: Destekleme Politikası Özeli. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23(1). 1-12.
- Demirdöğen, A. (2022). Türkiye'de Şeker: Üretim, Tüketim, Ticaret ve Politikaların Kısa Bir Tartışması. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 85-95.
- Erdost, M. İ. (1988). *Tarım ve Kapitalizm*. Onur Yayınları.
- Eroğul, C. (1990). *Devlet Nedir?*. İmge Kitabevi.
- Eroğul, C. (2014). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. Yordam Kitap.
- FAO, (1966). *Agricultural Development in Modern Japan – The Significance Of The Japanese Experience*. FAO.
- FAOSTAT, (2023a). Population and employment. <https://www.fao.org/faostat/en/#data>, Erişim: 13.09.2023
- FAOSTAT, (2023b). Land, inputs, and sustainability. <https://www.fao.org/faostat/en/#data>, Erişim:18.01.2023
- Güran, T. (2014). *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gürel, B. (2015). Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi. İçinde S. Savran, K. Tanyılmaz ve E. A. Tonak (Ed.), *Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri* (ss. 303-385). Yordam Kitap.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- İnan, İ. H. (2006). *Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği*. Hasad Yayıncılık.

- Jan, M. A. (2019). The Complexity of Exchange: Wheat Markets, Petty-Commodity Producers and the Emergence Of Commercial Capital in Colonial Punjab. *Journal of Agrarian Change*, 19(2). 225–248. <https://doi.org/10.1111/joac.12302>
- Kantarcioglu, M. Ç. (2022). Cumhuriyet'in Kuruluş Döneminde Köy Kanunu ve Devlet-Köy İlişkisi [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Kay, C. (2006). Rural Poverty and Development Strategy in Latin America. *Journal of Agrarian Change*, 6(4). 455–508.
- Kazgan, G. (1999). 1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme. İçinde O. Baydar (Ed.), *Yılda Köylerden Şehirlere* (ss. 31-36). Tarih Vakfı.
- Kautsky, K. (1988). *The Agrarian Question*. Zwan Publications.
- Keyder, Ç. (2019). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç., ve Yenal, Z. (2011). Agrarian Change under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture. *Journal of Agrarian Change*, 11(1). 60–86. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0366.2010.00294.x>
- Keyder, Ç., ve Yenal, Z. (2013). *Bildiğimiz Tarımın Sonu Küresel İktidar ve Köylülük*. İletişimYayınları.
- Koç, A., Tanrıvermiş, H., Budak, F., Gündoğmuş, E., İnan, İ.H., Kubaş, A., ve Özkan, B. (2001). *Türkiye Tarımında Kimyasal İlaç Kullanımı: Etkinsizlik, Sorunlar ve Alternatif Düzenlemelerin Etkileri*. Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü.
- Köymen, O. (2007). *Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya*. Yordam Kitap.
- Köymen, O. (2008). *Kapitalizm ve Köylülük*. Yordam Kitap.
- Kurmuş, O. (2008). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. Yordam Kitap.
- Lenin, V. I. (1974). *The Development of Capitalism in Russia*. Progress Publishers.
- Mann, S. A., ve Dickinson, J. M. (1978). Obstacles to the Development of A Capitalist Agriculture. *The Journal of Peasant Studies*, 5(4). 466–81.
- Margulies, R., ve Yıldızoğlu, E. (2013). Tarımsal Değişim: 1923-1970. İçinde I. C. Schick ve E. A. Tonak (Ed.), *Geçiş Sürecinde Türkiye* (ss. 433-469). Belge Yayınları.
- Marx, K. (1976). *Capital, A Critique of Political Economy Volume 1*. Penguin Books.
- Marx, K. (1978). *Capital, Volume 2*. Harmondsworth: Penguin.
- Marx, K. (2005). *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*. Sol Yayınları.
-

- Marx, K. (2011). *Kapital*, Cilt 1. Yordam Kitap.
- Mızırak, Z., ve Ceylan, A. (2023). 100. Yılında Türkiye'deki Tarım Politikalarının Yapısal Değişimi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5 (Özel Sayı). 131-147.
- Milor, V. (2022). *Devleti Geri Getirmek*. İletişim Yayınları.
- Oya, C. (2010). Agro-Pessimism, Capitalism and Agrarian Change: Trajectories and Contradictions in Sub-Saharan Africa, <https://www.soas.ac.uk/ftrepr/resources/file144248.pdf>, Erişim: 15.01.2021.
- Önal, N. E. (2009). Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarımsal Dönüşüm 1858-1918. 1. *Anadolu Uluslararası Ekonomi Kongresi'nde Sunulmuş Tebliğ*. Anadolu Üniversitesi. Eskişehir. https://www.academia.edu/32602765/Tanzimattan_Cumhuriyete_tar%C4%B1msal_d%, Erişim: 21.05.2024
- Önal, N. E. (2010). *Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü*. Yazılama Yayınevi.
- Önal, N. E. (2017). Tarım ve Köylülük "Sorun"larına Dair Bir Tartışma Çerçevesi. *Praksis*, 1(43). 727 - 739.
- Özalp, B., ve Güldal, H. T. (2017). Tohum, Kimyasal Gübre ve İlaç Kullanımı Açısından Mısır Üreticilerinin Çevre ve İnsan Sağlığı Üzerine Duyarlılığı: Adana İli Örneği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23(1), 13-24. <https://doi.org/10.24181/tarekoder.315313>
- Özalp, B., ve Ören, M. N. (2019). Türkiye'de Yerfıstığı Üreticilerinin Tarımsal Desteklerden Faydalanma Durumu. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(46). 4122-4130.
- Özalp, B. (2023). *Tarımsal Girdi Piyasasını Kim Kontrol Ediyor? Adana Mısır Örneği*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları. Yayın No: 167.
- Özdemir, Z. (1989). Türkiye'de Gübre Destekleme Uygulamaları. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47(1-4). 282-289.
- Özel, H. A. (2011). Türkiye'de Ticari Serbestleşmenin Tarihsel Gelişimi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(2). 73-92.
- Özkaya, T., Günaydın, G., Bozoğlu, M., Olhan, E., ve Sayın, C. (2010). Tarım Politikaları ve Tarımsal Yapıdaki Değişimler. Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi.
- Özügürlü, M. (2011). *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*. Nota Bene.
-

- Pamuk, Ş. (1999). İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük. İçinde O. Baydar (Ed.), *75. Yılda Köylerden Şehirlere* (ss. 31-36). Tarih Vakfı.
- Pamuk, Ş. (2022). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Patel, R. (2013). The Long Green Revolution. *Journal of Peasant Studies*, 40(1). 1–63. <https://doi.org/10.1080/03066150.2012.719224>
- Sinha, S. (2020). The Politics of Markets: Farmer–Trader Relations Under Neoliberalism In Punjab, India. *Journal of Agrarian Change*, 20. 255–269.
- Somel, A. (2016). Bir Kamu Politikası Olarak Post-Neoliberalizm. *Mülkiye Dergisi*, 40(1). 209–236.
- Sümer Holding Tarihçe. (2024). <https://sumerholding.gov.tr/tarihce.aspx>, Erişim: 22.05.2024
- TBB, (2023). 2023 Tohumculuk Sektör Raporu. <https://www.turktob.org.tr/> Erişim: 15.09.2023
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1988). Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları). İçinde Ş. Pamuk ve Z. Toprak (Ed.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* (ss. 37-89). Yurt Yayınları.
- TMMOB, (2019). Ülkemizde Gübre Üretimi ve Tüketimi Üzerine Bir Değerlendirme. <http://www.tmmob.org.tr/>, Erişim: 15.09.2023
- TOB, (2023). Bitkisel Üretim Verileri. <https://www.tarimorman.gov.tr/>, Erişim: 15.19.2023
- Toprak, Z. (1988). Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950). İçinde Ş. Pamuk ve Z. Toprak (Ed.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* (ss. 19-35). Yurt Yayınları.
- Topuzoğlu, İ. (2019). Seçilmiş Bazı Ülkelerde ve Türkiye'de Bankaların Tarımsal Finansman Uygulamalarının Analizi [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi.
- Turner, A. (1959). Canada's Experience in Agricultural Support Measures. *Journal of Farm Economics*, 41(5). 1250–65.
- TÜİK, (2014). İstatistik Göstergeler 1923-2013. TÜİK.
- TÜİK, (2023a). Bitkisel Üretim İstatistikleri. <https://www.tuik.gov.tr/>, Erişim: 13.09.2023

- TÜİK, (2023b). İstihdam, İşsizlik ve Ücret. <https://www.tuik.gov.tr/>, Erişim: 13.09.2023
- TÜİK, (2023c). Tarımsal Fiyat ve Ekonomik Hesaplar. <https://www.tuik.gov.tr/>, Erişim: 13.09.2023
- TÜİK, (2023d). Tarımsal Alet ve Makine İstatistikleri. <https://www.tuik.gov.tr/> , Erişim: 13.09.2023
- Tütedarşiv, (2024). Kitle Eylemleri: Miting ve Yürüyüşler. <https://www.tutedarsiv.org.tr/kitle-eylemleri-miting-ve-yuruyusler/>, Erişim: 22.05.2024
- USDA, (2000). U.S. Farm Policy: The First 200 Years. https://www.ers.usda.gov/media/fregl5ap/us-farm-policy_the-first-200-years.pdf?locale=en, Erişim: 13/09/2023
- Varlık, B. (1977). *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi*. Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları.
- Vergara-Camus, L. (2012). The Legacy of Social Conflicts over Property Rights in Rural Brazil and Mexico: Current Land Struggles in Historical Perspective. *Journal of Peasant Studies*, 39(5). 1133–58.
- Yavuz, F. (2000). Türkiye'de Tarım Politikası. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 31(Özel Sayı). 9-22.
- Yeni, R., ve Dölekoğlu, C. Ö. (2003). *Tarımsal Destekleme Politikasında Süreçler ve Üretici Transferleri*. Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayın No:98.
- Yılmaz, S. (2000). Türkiye'de Uygulanan İlaç ve Gübre Politikalarının Çevresel Etkiler Açısından Değerlendirilmesi. İçinde S. Kızıloğlu, A. Birinci ve Y. Topcu (Ed.). *Türkiye 4. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, (6 - 08 Eylül 2000, Cilt. 2(1), ss. 214-220). Trakya Üniversitesi Tekirdağ Ziraat Fakültesi. Tekirdağ. Türkiye.
- ZMO (1970). Türkiye Ziraat Mühendisliği. 2. *Teknik Kongresi*. <https://www.zmo.org.tr/yayinlar/kitap-listesi>, Erişim: 21.05.2024
- White, G. (1993). The Political Analysis of Markets: Editorial Introduction. *IDS Bulletin*, 24(3). 1–3. <https://doi.org/10.1111/j.1759-5436.1993.mp24003001.x>

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazar Katkıları

Burhan Özalp: Katkı oranı (%100)

Çıkar Çatışması

Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.